प्रथमोऽध्यायः
*महाभाष्य*परिचयः

1.1. उपोद्घातः

भाषा हि समेषां सर्वश्रेष्ठनिधिरस्ति। तां विना जगति जनाः किमपि चारु साधयितुं न प्रभवन्ति। सा त्वस्माकं सांस्कृतिक-सामाजिक-व्यवहारस्य माध्यमरूपा भवति। उच्यते च दण्डिना काव्यादर्शे-

"वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते।"[29]

यदि च भाषा न स्यात् तर्हि समग्रं भुवनत्रयमज्ञानान्धकारेण परिव्याप्तं भवेत्। तथा चोक्तं दण्डिना तत्रैव-

"इदमन्धन्तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते"।।[30]

सा च भाषा कालजयी तदैव सम्भवति यदा तस्याः भाषायाः एकम् परमसमृद्धं व्याकरणम् अस्ति। यष्टिं विना पङ्गोः यादृशी अवस्था, व्याकरणेन विना भाषायाः तादृशी स्थितिः भवति।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश।।[31]

---

29 का. द., कारि. 1.3, पृ. 10
30 तदेव, कारि. 1.4, पृ. 15
31 प्र. स., पृ. 1

*महाभाष्य*परिचयः

इति चतुर्दशसु विद्यासु अन्यतमं व्याकरणम्। तस्य व्याकरणशास्त्रस्य कर्तारः इन्द्रादयः अष्टौ। श्रूयते चेत्थम्-

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा इत्यष्टावादिशाब्दिकाः।।[32]

पाणिनीयव्याकरणमेव ऐन्द्रादिव्याकरणेषु सुललितम् सुग्राह्यं च। तस्मादस्ति प्राधान्यमस्य व्याकरणान्तरापेक्षया। तत्रभगवान् पाणिनिः अष्टभिः अध्यायैः व्याकरणसूत्राणि ततान। सूत्रेण अनुक्तानां केषाञ्चित् पदानां संग्रहार्थं कात्यायनः *वार्त्तिकम्* अकार्षीत्। अनन्तरं तत्रभगवान् पतञ्जलिः पाणिनीयसूत्राणां वार्त्तिकोपस्कृतानां *भाष्यं* चकार। सूत्रवार्त्तिकयोः अनुक्तानां संग्रहार्थं भाष्यकारः स्वमपीष्टीः प्रणयाञ्चकार। पाणिनीयव्याकरणसूत्रे वाक्यार्थज्ञानं प्रति पदार्थज्ञानं कारणम्, पदार्थज्ञानं प्रति संज्ञासूत्रं परिभाषासूत्रं च कारणम् इति प्रथमं संज्ञापरिभाषे उद्येते, ततः प्रत्ययः, ततः प्रक्रिया इत्येवं क्रमः। कदाचित् संज्ञापरिभाषयोर्मध्ये ‘न धातुलोप आर्धधातुके’[33] ‘क्ङिति च’[34] इत्यादिगुणवृद्धिनिषेधशास्त्राणामपि सन्निवेशः गुणवृद्धिपदानुवृत्तिसौकर्यार्थं प्रसङ्गादागतम्।

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम्।

---

32 तत्रैव

33 पा. सू 1.1.4

34 पा. सू. 1.1.5

प्रथमोऽध्यायः

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः।।[35]

वस्तुतः सूत्रक्रमम् अनुसृत्यैव *भाष्यं* लिखितम्। यच्च *प्रदीपोद्द्योता*-ख्याभिः व्याख्याभिः समलङ्कृतम्।

अखिलसंस्कृतसंसारे त्रिमुनिव्याकरणस्य माहात्म्यमनस्वीकार्यम्। तस्यां त्रिमुनिव्याकरणपरम्परायां त्रयाणां मुनीनां मध्ये पतञ्जलिरयं अन्तिमस्थानीयः। अयमाचार्यः पतञ्जलिः प्रमाणभूतः पाणिनीयपरम्परायाम्।

विशालाकायं *महाभाष्यं* लिखतापि पतञ्जलिना स्वपरिचयः स्वल्पः अपि न प्रदत्तः। पतञ्जलिः शेषनागावतारः इति रामभद्रदीक्षितस्य *पतञ्जलिचरितम्* इति ग्रन्थे। असौ पतञ्जलिः 'अहिपतिः', 'फणभृतांभर्ता' अथवा 'शेषावतारः' इति आख्यायते।

'*महाभाष्य*दिशा *ज्ञापकसंग्रहस्य* समीक्षा' इति शीर्षकोपेतस्य मे प्रस्तुतशोधप्रबन्धस्य '*महाभाष्य*परिचयः' इत्याख्ये अस्मिन् प्रथमाध्याये प्राधान्येन *महाभाष्यस्य* सामान्यपरिचयः, *महाभाष्यस्य* रचनाकालः इति विषयद्वयम् आलोचयिष्यते। ततः *महाभाष्यस्य* वैशिष्ट्यम् आलोचयिष्यते, पुनश्च तत्र पातञ्जलभाष्यस्य महाभाष्यत्वं, *महाभाष्यस्य* रचनापद्धतिः, *महाभाष्यस्य* गरिमा, *महाभाष्य*पाठाव्यवस्था इति एते विषयाः अपि प्रस्तोष्यन्ते। पुनः अस्य अध्यायस्य

35 पारा. पु., अष्टादश., श्लो. 13 -14, पृ. 90

अन्ते पतञ्जलेः कृतीनां तट्टीकादीनां तट्टीकाकर्तॄणामपि विषये सोपलभ्यमानप्रमाणं समासेन आलोचना करिष्यते।

सम्प्रति ते सर्वे विषयाः क्रमशः अधः प्रस्तूयन्ते-

1.2. प्रतिपाद्यविषयः

पाणिनेः *अष्टाध्याय्याः* सूत्राण्यादाय पतञ्जलेः लिखितं *भाष्यं* लोके *महाभाष्य*नाम्ना विख्यातम्। तच्च भाषासौष्ठवभावविवेचनदृष्ट्या अखिल-संस्कृतवाङ्मये अद्वितीयग्रन्थः समभवत्। सूत्रवार्त्तिकयोः विरोधे सति भाष्यमेव प्रामाणिकत्वेन पूज्यते। तस्य च *महाभाष्यस्य* सामान्यपरिचयपूर्वकं रचनाकालपरिचयः प्रदीयते-

1.2.1. *महाभाष्यस्य* सामान्यपरिचयः

महाभाष्यं न केवलं संस्कृतव्याकरणवाङ्मये विषयभाषाशैलीदृष्ट्या मुख्यस्थानं भजते, अपि तु सम्पूर्णसंस्कृतवाङ्मये तस्य प्राधान्यमनस्वीकार्यम्। अत्र *महाभाष्ये* पाणिनीयसूत्राणि, ततः कात्यायनवार्त्तिकानि उल्लिखितानि ततः पतञ्जलेः अभीष्टानि वाक्यानि अपि योजितानि सन्ति प्रयोजनानुसारेण।

महाभाष्यं विभक्तम् आह्निकेषु। तच्च पूर्णतः स्वाभाविकं, *महाभाष्यस्य* गभीराध्ययनेन स्पष्टं प्रतीयते। कुतो वा आह्निकविभागो विहितः इति चेत् पतञ्जलेः तच्छिष्याणां मध्ये अस्ति कश्चित् सम्बन्धः। *महाभाष्यस्य* 85 आह्निकानि पतञ्जलिना तच्छिष्येभ्यः पाठितानि यानि 85 दिनानां पाठाः आसन्। ‘अह्ना अह्नि

वा निर्वृत्तम्' इति आह्निकशब्दः तत्समर्थयति। पूर्वेषाम् आचार्याणां ग्रन्थानां दीर्घाध्ययनात् परमेव ग्रन्थस्यास्य निर्माणं तेन विहितम्। तस्मात् सर्वे अंशाः तेनालोचनाय स्थापिताः, न कोऽपि अगोचरांशः। अयं ग्रन्थः समीक्षात्मकः निरूपणात्मकः च दृश्यते, येन न केवलं भाष्यशैल्या विरचितः सामान्योऽयं ग्रन्थः इति मन्तव्यम् अपि तु सम्पूर्णवैज्ञानिकः ग्रन्थः। तस्मात् *महाभाष्यं* दार्शनिकग्रन्थेषु अन्तर्भवति। *महाभाष्य*रचनाकारणात् पाणिनीयव्याकरणाध्ययनं सहजतया सम्भवति स्म, तस्मिन्काले लभ्यमानानां ग्रन्थानां माहात्म्यम् अस्तं गच्छति स्म। पुनश्च पाणिनिसूत्राणां केषाञ्चित् परिहारोऽपि विहितः तेन। यथा "ये कौड्यादिषु इत्यन्तेन ग्रन्थेन 'गोत्रावयवात्'[36] सूत्रं प्रत्याख्यातम्"[37] परन्तु तत् पाणिनेः अपमानमुद्दिश्य न कृतम्। पाणिनेः कृते स स्वयमेव क्वचित् 'भगवान्'[38], 'आचार्यः', 'मांगलिकः'[39], 'सुहृद्' इत्यादिशब्दान् प्रयुङ्क्ते। तेन पाणिनेः उपरि तस्य श्रद्धा आसीत् इति स्पष्टं प्रतीयते।

---

36 पा. सू. 4.1.79

37 तत्रभवतां यदपत्यं तानि गोत्राणि, अतोऽन्ये गोत्रावयवाः, तत उत्पत्तिः उत्पत्तिः प्राप्नोति। तच्चानिष्टम्। तस्मान्नार्थो योगेन। म. भा., च. ख., सम्पा. भार्गवशास्त्री, पृ. 93

38 कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम्। म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 76

39 मांगलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 318 -319

*महाभाष्य*परिचयः

कुत्रचित् अन्यथासिद्धे सति "सिद्ध्यत्येवमपाणिनीयं तु भवति, यथान्यासमेवास्तु"[40] इत्येतादृशशैलीम् आश्रयति सः। यथा 'वृद्धिरादैच्'[41] इति पाणिनीयसूत्रभाष्ये संज्ञासंज्ञिप्रत्यायनार्थम् उच्यते "संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करिष्यते........तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति"[42] इत्युच्यते। ततः परं तथा सिद्धे सति अपाणिनीयं भविष्यति, अतः यथान्यासम् एव अस्तु। तदनन्तरं तेन तत्रैव पूर्वोक्ताशङ्कायाः समाधानं प्रदत्तम्। इदमवश्यं ज्ञेयं यत् पतञ्जलिः पाणिनिसूत्रपरिहारवेलायां कथञ्चिदपि आग्रहानन्दादिकं न प्रदर्शितवान्। वस्तुतः पतञ्जलेः अनुसारेण इदं कथयितुं शक्यते यत्- पाणिनेः सूत्राणाम् रचना परमवैज्ञानिकी सूक्ष्मा चास्ति। पतञ्जलिना तस्य सूत्रार्थस्पष्टीकरणाय पाणिनिकौशलम् अस्मद्गोचरीकृतम्। अतः पाणिनेः सूत्राणां कुत्रचिद् अशुद्धत्वम् अस्ति इति तु कथयितुं न शक्यते।[43] पाणिनिं प्रति एनाम् श्रद्धां वीक्ष्य बहवः आचार्याः वदन्ति यत् अयमाचार्यः पाणिनिसमर्थकः सन्नपि कात्यायनविरोधी। परन्तु इदम् कथनं सत्यम् अस्ति इति वक्तुं न शक्यते, कुतः इति चेत्, यदा मूलतः अष्टाध्याय्याः उपरि स्वभाष्यं लिखितवान् तदा तस्मिन् संदर्भे कात्यायनस्य आक्षेपपरकवार्त्तिकानां खण्डनम् अकार्षीत्।

---

40 म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 307-308

41 पा. सू. 1.1.1

42 म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 307-308

43 प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचावकारो प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म। तत्राशक्यं वर्णेनाप्यानर्थकेन भवितुं किम् इयत्ता सूत्रेण। म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 309

पुनश्च *महाभाष्याध्ययनेन* प्रतीयते यत् *महाभाष्ये* नैकानि पाणिनीयसूत्राणि सन्ति। किन्तु पतञ्जलिः पाणिनिविषये न तथा प्रोक्तवान्। अत एव केषाञ्चिद्विदुषामभिप्रायः अस्ति यत् *महाभाष्यं* वार्त्तिकानि आदाय लिखितम् न तु पाणिनीयसूत्राणि स्वीकृत्य। कतिसूत्राणाम् उपरि भाष्याणि सन्ति इति चेत् पाणिनिसूत्राणां संख्या अस्ति 3995, तत्र भाष्याणां संख्या 1685। शिष्टानां तु तथैव स्वीकारः कृतः।

डॉ. सत्यकामः वर्मामहाभागः ब्रूते यत् *महाभाष्यं* मूलतः पाणिनि-व्याकरणस्यैव भाष्यमस्ति, तथापि तत्रान्येषाम् आचार्याणां वार्त्तिकानां विमर्शानां वा औचित्यविवेकः माहात्म्यं च अस्ति। डॉ. अग्निहोत्री कथयति यत् पतञ्जलिः यद्यपि पाणिनिकात्यायनयोः उभयोः उपरि युगपत् भाष्यम् अलेखीत् परन्तु तेन *महाभाष्यस्य* बहुषु सूत्रेषु कात्यायनाक्षेपेभ्यः पाणिनिं रक्षितुं प्रयत्नः विहितः। तेन इदं स्पष्टं प्रतीयते यत् पाणिनिं प्रति तस्य महती श्रद्धासीत्। तस्माद् विद्वत्समाजे पाणिनिपतञ्जल्योः स्थितिः उपास्योपासकयोः इव इति मन्यते। पतञ्जलिः उपासकः, पाणिनिः उपास्यः इति प्रतीयते।

इदमत्रावाधेयम्- पाणिनेः *अष्टाध्याय्यां* निरर्थकं किमपि नास्तीति पतञ्जलिः स्वयं कथयति।[44] विद्वांसो ब्रुवते यत्, पतञ्जलेः परम् 300 वर्षाणि यावत् बहुभिः तच्छुष्कतार्किकशिष्यैः न्यायबीजानि शुष्कतर्कैः स्थापितानि। परं

---

44 सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्। म. भा., प. ख., सम्पा. भागर्वशास्त्री, पृ. 78

*महाभाष्य*परिचयः

चन्द्रनामकाचार्यः दक्षिणभारतस्य कस्मिंश्चित् पर्वतक्षेत्रे प्राप्तस्य हस्तलेखस्य साहाय्येन अस्य *महाभाष्यस्य* पुनरुद्धारं चकार। तथा चोक्तं भर्तृहरिणा-

पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यबीजानुसारिभिः।
स नीतो बहुशाखात्वं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः।।[45]

दक्षिणभारते व्याकरणस्य अध्ययनपरम्परा, अध्यापनपरम्परा च वर्तते स्म, तस्माद् दक्षिणभारते *महाभाष्यं* सुरक्षितम् आसीत्। केषाञ्चित् मतेन पतञ्जलिः कश्मीरप्रदेशीयः आसीत्। तस्मात् तस्य *महाभाष्यस्य* काश्मीरीयप्रतिलिपिरपि स्यात्। महाराजाभिमन्योः आदेशेन चन्द्राचार्यः महता परिश्रमेण दक्षिणभारतीयप्रतिलिपिभिः सह अस्याः प्रतिलिपेः मेलनं कृत्वा, अस्य च *महाभाष्य*ग्रन्थस्य उद्धरणं विहितवान्। तथापि अस्य सुरक्षा न जाता। परम् भर्तृहरेः गुरुः वसुरातः चन्द्राचार्यस्य प्रतिलिप्या सह दक्षिणभारतीयप्रतिलिपीनां मेलनं कृत्वा *महाभाष्यं* सम्पादितवान्। तथा च प्रोक्तं भर्तृहरिणा-

न्यायप्रस्थानमार्गास्तानभ्यस्य स्वं च दर्शनम्।
प्रणीतो गुरुणास्माकमयमागमसंग्रहः।।[46]

पाणिनेः सर्वाणि सूत्राणि आधारीकृत्य तु पतञ्जलिः भाष्यं नैव रचितवान् इति तु अवश्यं विज्ञेयम्।

---

45 वा. प., वा., कारि. 481, पृ. 522

46 तदेव, कारि. 482, पृ. 522

1.2.2. *महाभाष्यस्य* रचनाकालः

पतञ्जलेः जन्मकालः नितरां विवादग्रस्तः। तस्य च *महाभाष्यस्य* नैके व्याख्याकाराः सन्ति। तेषां व्याख्याकर्तॄणाम् ऐतिहासिकविवादादिकमत्र शोधप्रबन्ध-भारभिया नालोच्यते किन्तु संस्कृतव्याकरणशास्त्रेतिहासविषयकग्रन्थेषु तज्जन्मकाल-सम्बद्धचर्चितविषयान् आधारीकृत्य केचन सिद्धान्ताः अत्र प्रस्तूयन्ते। पातञ्जल-*महाभाष्यस्य* कालनिर्णयविषये अत्र द्विविधमालोचनं प्रस्तुतम्। *महाभाष्ये* समुलब्धानि उदाहरणानि आदाय पतञ्जलिकालनिर्णयविमर्शः इत्येकम्। अपरं तावत् भाष्याद्बहिः प्राप्तानि प्रमाणानि गृहीत्वा तत्कालनिर्णयविमर्शः।

महाभाष्ये पाटलिपुत्रस्य नाम बहुवारं प्राप्यते।[47] वायुपुराणानुसारेण महाराजः उदयी (उदायी) गङ्गायाः दक्षिणकूलोपरि कुसुमपुराख्यं स्थानं निर्मितवान्। तदेव कुसुमपुरं पाटलिपुत्रस्य नामान्तरम् इति अद्यतनीया ऐतिहासिकाः ब्रुवते।[48] तेन महाराजाद् उदयिनः अर्वाचीनः *महाभाष्यका*रः भवति।

*महाभाष्यका*रः मौर्यराज्यात् परम् आगतः। मुद्राराक्षसे चाणक्यः चन्द्रगुप्तं प्रायः वृषलः इति सम्बोधयति स्म।[49]

विश्वप्रकाशकोशे वृषलशब्दार्थाः शूद्रचन्द्रगुप्ताश्वाः लिखिताः।[50]

---

47 क) अनुशोणं पाटलिपुत्रम्। म. भा. 2.1.15

ख) पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रम्। म. भा. 1.1.57

48 उदायी भविता यस्मात् त्रयस्त्रिंशत्समा नृपः। स वै पुरवरं राजा कुसुमाह्वयम्। गङ्गाया दक्षिणे कूले चतुर्थेऽब्दे करिष्यति। वा. पु., श्लो. 99.319, पृ. 951

49 मुद्रा., पृ. 111

वस्तुतः देवानांप्रियः इति शब्दः इव अयम् वृषलशब्दः द्व्यर्थः शब्दः। पापी धर्मात्मा च तदर्थः। निरुक्ते वृषलशब्दस्य अर्थः लिखितः अस्ति- “ब्राह्मणवद् वृषलवद्। ब्राह्मणा इव वृषला इव। वृषलो वृषशीलो भवति, वृषाशीलो वा” इति।[51] वृषं धर्मं लाति आदत्ते इति वृषलः। ‘वृषादिभ्यश्चित्’ इति उणादिसूत्रेण वृष्धातोः कर्तरि कलप्रत्यये वर्षतीति वृषलः इत्येका व्युत्पत्तिः। अपरा तावत् *मनुसंहिता*याम्-

वृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम्।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत्।।[52]

अर्वाचीनाः ग्रन्थकर्तारः तु मौर्यचन्द्रगुप्तस्य कृते वृषलशब्दस्य प्रयोगं वीक्ष्य मुरानाम्न्याः शूद्रायाः उत्पन्नः चन्द्रगुप्तः इति मन्यते। यद्यपि इदं न स्वीकार्यम्। मौर्यः क्षत्रियवंशजः आसीत्। व्याकरणनियमात् मुरायाः अपत्यं पुमान् मौरेयः, न तु मौर्यः।[53] महाभाष्याध्ययनेन वयं पश्यामो यत् मौर्यबृहद्रथ-समकालिकमौर्यकुलस्य हीनतायाः उल्लेखः अस्ति।[54] पुनश्च साक्षात् मौर्यशब्दस्य उल्लेखः अपि लभ्यते।[55] अतः मौर्यराज्यात् परं *महाभाष्य*कारः भवितुमर्हति।

---

50 वृषलः कथितः शूद्रे चन्द्रगुप्ते च वाजिनि। निष्कलस्तु कलाशून्ये नष्टबीजे तु वाच्यवत्। वि. प्र., श्लो. 90, पृ. 156

51 निरु., प्र. भा., 3.16, पृ. 254

52 मनु. श्लो. 8.16

53 पा. सू. 4.1.121

54 म. भा. 1.1.50, 6.3.61

55 म. भा. 5.3.99

प्रथमोऽध्यायः

महाभाष्ये अयोध्यायाः माध्यमिकायाः च उपरि कस्यापि यवनस्य आक्रमणस्य उल्लेखः प्राप्यते। तदुदाहरणं हि- "अरुणद्यवनः साकेतम्, अरुणद् यवनो माध्यमिकाम् इति।"[56] व्याकरणनियमाद् अरुणत्-शब्दस्य प्रयोगकर्ता भाष्यकारः यवनराजधर्ममीतस्य समकालिकः स्यात्।

पुनः *महाभाष्य*कारः पुष्यमित्रीयस्य अश्वमेधस्य ऋत्विग् आसीदिति सम्भाव्यते।[57] तत्र क्षत्रियस्य यज्ञसम्पादने निन्दा सूचिता।[58] पतञ्जलेः यजमानः पुष्यमित्रः ब्राह्मणवंशजः आसीत्।[59]

महाराजस्य समुद्रगुप्तस्य *कृष्णचरितात्* ग्रन्थाद् इदं ज्ञायते यत् महामुनिः पतञ्जलिः *महानन्दमयं* काव्यं निर्मितवान्। यदि श्लेषेण महानन्दः इति शब्दः महानन्दपद्मस्य वाचकः स्यात् तर्हि अयं निश्चयः अस्ति यत् पतञ्जलिः महानन्दपद्मोत्तरवर्ती आसीत्।[60]

मगधे मौर्यराजानः शासति स्म। तस्मिन् वंशे अन्तिमः राजा आसीत् बृहद्रथः। तं च हत्वा पुष्यमित्रशुङ्गः राजा समभवत्। विष्णुपुराणतथ्येनापि इदं कथनं सत्यतां प्राप्नोति। पुष्यमित्रशुङ्गः क्रिस्तपूर्व 140 वर्षपर्यन्तं शशास। एतेन

---

56 परोक्षे लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ्वक्तव्यः। अरुणद् यवनः साकेतम्। अरुणद् यवनः माध्यमिकाम्।। म. भा. 3.2.111

57 इह पुष्यमित्रं याजयामः। म. भा. 3.2.123

58 यदा भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत्। यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत्। म. भा. 3.3.147

59 यज्ञादिषु विपर्यासो वक्तव्यः, पुष्यमित्रो यजते याजकाः याजयन्तीति तत्र भवितव्यम् पुष्यमित्रो याजयते, याजका यजन्तीति। म. भा. 3.2.123

60 सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 321

*महाभाष्य*परिचयः

वयम् एतत् कथयितुं शक्नुमः यत् *महाभाष्य*कारः पतञ्जलिः शुङ्गवंश्यमहाराजपुष्यमित्रस्य समकालीनः आसीत्, तस्मिन्नेव काले *महाभाष्यं* चकार।[61]

पाश्चात्यपण्डिताः तदनुयायिनः भारतीयाः ऐतिहासिकाः पुष्यमित्रस्य कालः विक्रम 150 वर्षपूर्वं मन्यन्ते। किन्तु अयुक्तमेतत्। भारतीय-पौराणिककालगणनानुसारेण पुष्यमित्रस्य कालः विक्रम 1200 वर्षपूर्वं मन्यते।[62]

आचार्यभर्तृहरिकल्हणलेखेभ्यः इदं ज्ञायते यत् चन्द्राचार्यः लुप्तप्राय*महाभाष्यस्य* उद्धरणं कृतवन्। तस्मात् *महाभाष्य*कारकालनिर्णये चन्द्राचार्यकालज्ञानं सहायकम्। चन्द्राचार्यः कालोऽपि यद्यपि विवादग्रस्तः। कल्हणानुसारेण चन्द्राचार्यः कश्मीरनरेशस्य अभिमन्योः समकालिकः आसीत्। तस्य मतानुसारेण अभिमन्युः कनिष्कोत्तरवर्ती। कल्हणानुसारेण कनिष्कः बुद्धनिर्वाणात् 140 वर्षेभ्यः परम् आगतः। बुद्धनिर्वाणविषये बहूनि मतानि सन्ति। राजतरङ्गिणीग्रन्थे अभिमन्योः आरभ्य प्रतापादित्यपर्यन्तम् एकविंशतिः राजाः आसन्। केचन प्रतापादित्यं विक्रमादित्यं मन्यन्ते। पाश्चात्याः पण्डिताः अभिमन्योः कालम् अर्वाचीनं भिन्नं च मन्यन्ते। बिल्फोर्डमहोदयः 423 क्रिस्तपूर्ववर्षं, बोथलिंगमहोदयः 100 क्रिस्तपूर्ववर्षं, प्रिन्सिपमहोदयः 73 क्रिस्तपूर्ववर्षं, लासेनमहोदयः 40 क्रिस्तीयवर्षं, स्टाईनमहोदयः च 400-500 क्रिस्तीयवर्षम् अभिमन्योः कालं

---

61 प. का. व्या. द., पृ. 31

62 सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 322

मन्यन्ते। तत्र पाश्चात्यमतापेक्षया भारतीयपौराणिककालगणना राजतरङ्गिणी-कालगणना वा अधिकं विश्वसनीया।[63]

अपरे केचित् विद्वांसः चन्द्रगोमिनः आश्रयदातुः अभिमन्योः कालः गुप्तकालस्य अन्ते विक्रमपञ्चमशतकं मन्यन्ते। तेनैव आधारेण पुनः *वाक्यपदीय*कारं भर्तृहरिम् अत्यन्तम् अर्वाचीनं चिन्तयन्ति।[64]

एवं *महाभाष्य*कारः महाराजपुष्यमित्रस्य समकालिकः मन्यते चेदपि सः भारतीयकालगणनानुसारेण विक्रम 1200 वर्षपूर्ववर्ती भवत्येव। यदि च पुष्यमित्र-समकालिकत्वं *भाष्य*कारस्य तथापि दोषः एकः अस्ति एव। *वायुपुराण*स्य[65] अनुसारेण महाराजः उदयी गङ्गायाः दक्षिणकुले कुसुमपुराख्यनगरं स्थापितवान्। स एव कालान्तरेण पाटलिपुत्रः इति नाम्ना विख्यातः इति साम्प्रतिकाः ऐतिहासिकाः ब्रुवते, तदुपरि आलोचितमेव अस्ति। *मुद्राराक्षस*नाटके मौर्यचन्द्रगुप्तसमये पाटलिपुत्रस्य स्थितिः अनुगङ्गः इति, तस्मिन् कालेऽपि अनुगङ्ग इति। परन्तु *महाभाष्य*कारः पतञ्जलिः पाटलिपुत्रम् अनुशोणं लिखति। यदि च *महाभाष्य*कारकालः शुङ्गकालः मन्यते, तर्हि तु पाटलिपुत्रस्य कृते अनुशोणम् इति लेखनं समीचीनं नासीत्। [66]

---

63 तदेव, 322-323

64 तत्रैव

65 वा. पु., श्लो. 99.319, पृ. 951

66 सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 324

इदमत्रावधेयम्- आचार्यपाणिनेः एकं सूत्रम् अस्ति 'अनद्यतने लङ्'[67] इति। तेन सूत्रेण लङ्लकारो विधीयते। कात्यायनः अस्य सूत्रस्य एवं व्याख्यानं करोति यत् या घटना पूर्वं घटिता, परं प्रसिद्धा। पुनः क्रियाप्रयोगकर्तुः दर्शनक्षमताश्रयो न भवति तत्रैव लङ्लकारो भवति। पतञ्जलिः कात्यायन-कथनसमर्थनाय उदाहरणद्वयम् अददात्- "अरुणद्यवनः साकेतम्", "अरुणद् यवनो माध्यमिकाम्[68]"। एतेन इदं प्रतीतं भवति यत् यवनकर्तृकम् आक्रमणं तस्मिन् काले अभवत्। पाश्चात्यविद्वान् गोल्डस्टुकरमहोदयः अनेन उदाहरणद्वयेन पतञ्जलेः कालनिर्धारणविषये प्रयत्नम् अकृत। तदनुसारेण ग्रीकजनाः 160 ईसवीयवर्षपूर्वपर्यन्तं ब्राह्लीकम् अशासुः। तेषु राजसु मिनान्डरः अत्यन्तं प्रसिद्धः आसीत्। यस्य राज्यं यमुनानदीपर्यन्तम् आसीत्। तत्र तावत् प्रमाणं यमुनानदीतः प्राप्ता तन्नामाङ्किता मुद्रा। येन ज्ञायते यत् मिनान्डरः 144 ईसवीयवर्षपूर्वम् आरभ्य 20 वर्षाणि यावत् अशात्।

लासेनमहोदयः एतदाधारीकृत्य अकथयत् यत् *महाभाष्य*कारः पतञ्जलिः यदि मिनान्डरकाले विद्यते स्म इत्युच्यते तदा 140 ईसवीयवर्षपूर्वतः 120

67 पा. सू. 3.2.11

68 परोक्षे लोकविज्ञाते प्रोयक्तुर्दर्शनविषये लङ्वक्तव्यः। अरुणद् यवनः साकेतम्। अरूणद् यवनः माध्यमिकाम्। म. भा. 3.2.11

ईसवीयवर्षपूर्वपर्यन्तं पाणिनेः तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादस्य एकादशाधिकशत-संख्यकसूत्रपर्यन्तं *महाभाष्यस्य* रचना सम्पन्ना स्यात्।[69]

पतञ्जलिना प्रदत्ते उपरि उल्लिखिते उदाहरणद्वये 'माध्यमिकाम्' इति पदम् आगतम्। तत्र गोल्डस्टुकरमहोदयः भ्रान्तः अभवत्। सः अस्य पदस्य अर्थं बौद्धसम्प्रदायं मत्वा माध्यमिकसम्प्रदायस्य प्रवर्तकेन आचार्येण नागार्जुनेन सह मिलित्वा पतञ्जलिः व्याख्यानं करोति इति वदति। नागार्जुनः कश्मीराधिपत्य-भिमन्युसमकालीनः आसीत्। यस्य कालः 40 ईसवीयवर्षपूर्वम् आरभ्य 65 क्रिस्तीयवर्षपर्यन्तः आसीत्। तस्मात् मिनान्डरद्वारा माध्यमिकपदज्ञातानां माध्यमिकानाम् आक्रमणम् असम्भावितम्।[70]

ओयेवरमहोदयः उपर्युक्तोदाहरणद्वयेन पतञ्जलेः कालनिर्धारणविषये बहुप्रयत्नम् अकार्षीत्। तस्य कथनं तावत्- कश्मीराधिपतेः अभिमन्योः काले पतञ्जलिः विशिष्टः विद्वान् आसीत्। अतः पतञ्जलिस्थापितः धर्मसम्प्रदायः बहु पूर्वमेव स्थापितः, सः धर्मसम्प्रदायः 40 वर्षपर्यन्तं पूर्वं नेतुम् अशक्यमिति सन्देहः। कारणं हि अस्मिन् काले नागार्जुनः बाल्यावस्थायां स्यात्। अतः बाल्यकाले नागार्जुनेन सम्प्रदायस्थापनम् असम्भवम्। लासेनमहोदयगणनानुसारेण अभिमन्युः प्रायः 45 क्रिस्तीयवर्षे कश्मीरराज्यं शासति स्म। यवनकर्तृकसाकेतविरोधः, केनापि यवनेन माध्यमिकसम्प्रदायोपरि पीडनं, *महाभाष्यरचना*, 45 क्रिस्तीयवर्षतः 66

---

69 प. का. व्या. द., पृ. 29

70 तत्रैव

क्रिस्तीयवर्षपर्यन्तकाले अभिमन्योः भाष्यविषये समादारप्रदर्शनम् इति तस्मिन् काले एताः चतस्रः घटनाः समजायन्त। यदि एताः घटनाः वीक्ष्य ग्रीकराजानः लक्ष्यन्ते तदा भ्रमः भविष्यति। कारणं हि लासेनमहोदयानुसारेण 85 ईसवीयपूर्ववर्षतः ग्रीक्-नरेशानां पतनम् आरब्धम्। अतः तत्र प्रयुक्तः यवनशब्दः ग्रीक-ईण्डोनेशियान् राजानः प्रति प्रयुक्तः।[71]

एवं समुपलभ्यमानप्रमाणैः विभावयितुं शक्यते यत् असौ आचार्यः पतञ्जलिः पुष्यमित्रस्य समकालिकः आसीत्। तस्मात् तस्य कालः आनुमानिकः 150 ईसवीयपूर्ववर्षम् कथयितुं शक्यः। अत्र च पण्डितयुधिष्ठिर-मीमांसक-वर्णितकालनिर्णय एव प्रामाणिक इति मत्वा बहुत्र तमनुसृत्य आलोचना विहिता इति ज्ञेयम्।

1.3. वैशिष्ट्यम्

अखिलव्याकरणेषु साङ्गोपाङ्गवेदाङ्गं पाणिनीयव्याकरणमेव रत्नम् इव शोभते। तत्तु पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलिप्रणीतं व्याकरणं हि त्रिमुनिव्याकरणम्। तत्र पाणिनिः ढक्कावादनात्[72] जातानि चतुर्दशसंख्यकानि माहेश्वरसूत्राणि आदाय अष्टाध्यायीं रचितवान्। तत्रत्यानां सूत्राणाम् उपरि कात्यायनेन वार्त्तिकानि रचितानि। तेषां कात्यायनप्रणीतानां वाक्यानां पतञ्जलिप्रणीतं विवरणं भाष्यम्

---

71 प. का. व्या. द., पृ. 29-31

72 नृत्तावसाने नटराजराजो ननादढक्कां नवपञ्चवारम्। उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्।। नन्दि. का., श्लो. 1, पृ. 3

इत्युच्यते। तस्य च भाष्यस्य *महाभाष्यत्व*व्यवहारः अग्रे वक्ष्यमाणः एव। *महाभाष्यस्य* रचनायाः वैशिष्ट्यं, शैली च, *महाभाष्यस्य* माहात्म्यम्, *महाभाष्य*-पाठोच्छेदः, तस्य च पुनरुद्धारः इत्येते विषयाः क्रमशः प्रतिपादयिष्यमाणाः सन्ति।

1.3.1. पातञ्जलभाष्यस्य महाभाष्यत्वम्

सूत्रव्याख्यानयोः विशेषज्ञानं तावल्लभ्यते पारिभाषिकशब्दसमूहज्ञानेन। *महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतच्छाया*टीकायां वैद्यनाथः पायगुण्डः लिलेख- तत्रातिशयवर्णना व्याख्यानम् इति। व्याख्यानमूलकग्रन्थास्तावद् बहुविधाः भवन्ति। भाष्य-संग्रह-वार्त्तिक-वृत्ति-चूर्णि-*न्यास*-पञ्जिका-टीका-टिप्पणी-ढुण्ढिका-प्रकरणादयः। तेषु च सूत्रभाष्यवार्त्तिकानाम् अधिकं व्यवहारः आसीत्। अत एव आचार्यस्य श्रीतत्त्वनिधेः *लक्ष्मीनारायणसंवादे* स्मृतं यत्- “सूत्रं भाष्यं वार्त्तिकं च त्रयं शास्त्रेषु वर्ण्यते” इति। अत्र तावदवधेयं यत् भाष्यवार्त्तिकयोः कालान्तरे दुर्गमत्वात् मुनयः वृत्तिसंग्रहादीन् चक्रुः। हनुमन्तं लक्ष्यीकृत्य सीता अचकथत्- “ससूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं ससंग्रहं सिध्यति वै कपीन्द्रः।”[73] भाष्यते व्याख्यायते तद् भाष्यम्- *महाभाष्य*मिति शास्त्रार्थे व्याख्यानार्थे वा भाष्यशब्दः प्रयुज्यते। महच्च तद् भाष्यम्- *महाभाष्यम्*। इतरस्मात् भाष्यात् किं तावद् वैशिष्ट्यम् अस्येति चेत्- पातञ्जलमहाभाष्ये इष्टीनां सूत्रवत्

73 वा. रा., उ., स. 36, श्लो. 49, पृ. 114

समादारः क्रियते। तस्मात् पातञ्जलभाष्यं *महाभाष्य*मुच्यते। प्रसङ्गे अस्मिन् वाक्यपदीयग्रन्थः द्रष्टुं शक्यः।[74] भाष्यकारपतञ्जलिसिद्धान्तः इष्टिरुच्यते।

सन्ति भाष्यस्य नैकानि लक्षणानि संस्कृतवाङ्मयप्राचीनपरम्परायां प्रसिद्धानि। तथा हि *पाराशरोपपुराण*स्य अष्टादशाध्याये अध्याये उच्यते-

सूत्रार्थं भाष्यरूपेण यथावद् दर्शयन्ति च।
सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः।।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः।[75]

तथा च प्रसिद्धिः वैयाकरणसम्प्रदाये-

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः।।[76]

राजशेखरस्य काव्यमीमांसायामुच्यते- "आक्षिप्य भाषणात् भाष्यम्" इति।[77]

वैयाकरणसम्प्रदाये भाष्यशब्दस्य स्थाने महाभाष्यशब्दस्य व्यवहारो भवति यथा- पातञ्जलमहाभाष्यम्, जैनेन्द्रमहाभाष्यम्। महावैयाकरणः हरदत्तः

---

74 क) कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरूणा तीर्थदर्शिना।सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्यनिबन्धनाः।।
वा. प., 2.486
ख) तच्च भाष्यं न केवलं व्याकरणस्य निबन्धनम्, यावत् सर्वेषां न्याय-बीजानां बोद्धव्यमित्यत एव महत्शब्देन विशिष्य महाभाष्यमित्युच्यते लोके। वा. प., पुण्य., 2.486

75 पारा. पु., अष्टादश., श्लो. 15 -16, पृ. 90

76 म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 4

77 का. मी., पृ. 20

*पदमञ्जरी*प्रारम्भे कथयति- "आक्षेपसमाधानपरो ग्रन्थो भाष्यम्" इति।[78] तदिह कात्यायनप्रणीतानां वाक्यानां पतञ्जलिप्रणीतं विवरणम्। पतञ्जलेः बहोः कालात् पूर्वं कात्यायनस्य गुरुः मीमांसावृत्तिकारः भगवान् उपवर्षः *महाभाष्य*कारः उच्यते स्म। यतो हि मीमांसायाः उपरि स *महाभाष्यं* प्रणिनाय। ग्रन्थः यद्यपि न प्राप्यते, तदुल्लेखस्तु लभ्यते। *शाबरभाष्ये* उल्लिखितं यत्- "तेनोच्यते तृतीयायाः स्थाने द्वितीयेति"[79]। कुमारिलभट्टः लिलेखात्र- "प्राधान्यविवक्षैव न्याय्या। ततश्च तृतीयार्थसिद्धिरिति मत्वा महाभाष्यकारेणोक्तम्- ततश्च तृतीयायाः स्थाने द्वितीयेति"[80] अत्रत्यः *महाभाष्य*कारः उपवर्षः न तु पतञ्जलिः। अत्र तावत् समर्थिका सोमेश्वरस्य *न्यायसुधा* इति।[81]

सन्ति पतञ्जलेः ऋते अन्ये वार्त्तिकभाष्यकाराः ये अपि कात्यायन-कृतवार्त्तिकानाम् उपरि भाष्यं चक्रुः। तथा च हेलराजः *वार्त्तिकोन्मेषः* इत्याख्यं ग्रन्थम् अलेखीत्, तत्तस्य *वाक्यपदीय*टीकातः विज्ञायते- "वाक्यकारस्यापि तदेव दर्शनम् इति वार्त्तिकोन्मेषे कथितमस्माभिः। वार्त्तिकोन्मेषे विस्तरेण

---

78 का. वृ., प्र. भा., पृ..4

79 जै. मी. भा., द्वि. भा., जै. सू. 2.1.12, पृ. 380

80 तन्त्र., जै. सू. 2.1.12, पृ. 390

81 देवतोद्देशद्रव्यत्यागप्रक्षेपाख्यधात्वर्थत्रयसमुदायरूपं जुहोत्यर्थं प्रति देवताया द्रव्यस्य वा कर्मत्वायोगाज् जुहोतियोगे कर्मणि द्वितीयानुपपत्तेस्तृतीयार्थवाचितोपवर्षेणोक्ता। व्याकरणे द्वितीयायास्तृतीयार्थवाचित्वानभिधानाद्या परीष्टिर्निमित्तानां कर्त्तव्येत्युपपादिता सा महाभाष्यकारेण न कर्तव्येति वर्णितेत्युपवर्षे महाभाष्यकारशब्दप्रयोगाच्चैवं व्याख्यातः। न्या. सु., द्वि. भा., पृ. 632

यथातत्त्वमस्माभिर्व्याख्यातमिति तत एवावधार्यम्। वार्त्तिकोन्मेषे यथागमं व्याख्यातम्, तत एवावधार्यम्।"[82]

इदमत्रावधेयम्- त्रिमुनिव्याकरणपरम्परायां अन्तिमस्थानीयः असौ आचार्यः व्याकरणशास्त्रस्य भाष्यपरम्परायाः वृक्षरूपः, तत्प्रणीतं भाष्यं तु फलरूपम्। तत्र सकलन्यायबीजानां संग्रहत्वात् तत् महाभाष्यमुच्यते।[83]

पतञ्जलिकाले सम्भवतः आकारदृष्ट्या असौ ग्रन्थः विशालः आसीत्, तस्माद्विशालाकायदृष्ट्या पातञ्जलभाष्यं *महाभाष्यम्* इति नाम्ना विख्यातं समजायत।

परमकारुणिकः सर्वशास्त्रविद् नागेशः *महाभाष्य*स्य माहात्म्यप्रतिपादन-काले कथयति- "व्याख्यातृत्वेऽप्यस्येष्टयादिकथनेनान्वाख्यातृत्वा-दितरभाष्यवैलक्षण्येन महत्त्वम्" इति।[84]

जयशङ्करलालत्रिपाठीमहोदयः कथयति- "भाष्यते व्याख्यायते विस्तरेण अनेन यद् वा" इत्येवंप्रकारेण शास्त्रार्थे व्याख्यानार्थे वा भाष्यशब्दं प्रयुक्तवान्। महच्च तद् भाष्यम् इति *महाभाष्यम्*। भाष्यान्तरापेक्षया अस्य वैशिष्ट्यं तावद्- अत्र

---

82 सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 340

83 कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना। सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने।।
वा. प., 2.477

84 म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 5

महाभाष्ये पतञ्जलिः याः इष्टीः रचितवान् ताः पाणिनिसूत्राणि इव पूज्यन्ते।[85] भाष्यं कात्यायनप्रणीतानां वाक्यानां विवरणं पतञ्जलिप्रणीतम्।[86]

इत्येवम् इष्ट्यादिव्यवहारविमर्शैः पातञ्जलभाष्यस्य महाभाष्यत्वव्यवहारः भवति इति कथयितुं शक्यते।

1.3.2. *महाभाष्यस्य* रचनापद्धतिः

संस्कृतशब्दवाङ्मये *महाभाष्य*मेकाभूतपूर्वा सृष्टिः। तस्य *महाभाष्यस्य* शैली भाषा चाद्वितीया इत्यत्र नास्ति संदेहलेशः। व्याकरणाध्येतॄणां *प्रौढमनोरमा*दिकठिनग्रन्थाध्ययनं सम्भवति यावता क्लेशेन, तावता सुखेन तु *महाभाष्य*स्याध्ययनं सम्भवति। यद्यपि अस्य मार्गः सरलः, परन्तु भाषा गम्भीरा रहस्यमयी च इत्यस्ति पतञ्जलेः सामर्थ्यम्।

प्रश्नोत्तरशैली तेनैव सर्वप्रथमम् आविष्कृता यस्याः अद्यतनीये काले काले परमप्रासङ्गिकता अस्ति। पार्थक्यम् एतत् स छात्रवद् आदौ प्रश्नम् उपस्थापयति, परम् आचार्यवद् उत्तरं प्रदाय अस्माकं मनांसि आनन्दीकरोति। कदाचिद् अनेकासां पृच्छानां पङ्क्तिः भवति। क्रमेण तासां पृच्छानां समाधानमपि प्रददाति। कदाचिच्च वास्तविकसिद्धान्तस्य अवगमनाय महान् क्लेशः अनुभूयते। तत्रापि यः व्याकरणशास्त्रीयपरम्परानभिज्ञः तस्य न सम्भवति सहजतया बोधः। तथाहि कदाचिच्च पूर्वपक्षमतानि इव सिद्धान्तपक्षमतानि मत्वा ते सिद्धान्तपक्षाः

---

85 तदेव, पृ. 4

86 का. वृ., प्र. भा., पृ. 4

पूर्वपक्षत्वेन तेन उपस्थापिताः। अन्ते च सर्वेषां दोषाणां परिहारं विधाय सिद्धान्तान् अपि प्रस्तौति। एतस्मिन् विषये बहूनि उदाहरणानि सन्ति। तद्यथा- *महाभाष्यस्य* पस्पशाह्निके शब्दः कः इति विचारः द्रष्टुं शक्यते।[87]

पतञ्जलिः तादृशः आचार्यः आसीत् यः छात्राणां भावयितव्यान् प्रश्नान् स्वयं विचिन्त्य उपस्थापयति। छात्राणां पुनः चिन्तनस्यावसर एव न भवति।

नागेशभट्टादिवद् दीर्घसमासस्य व्यवहारस्तथा नास्ति। अल्पसमास-युक्तवाक्यानां प्रयोगस्तेन कृतः। तदेतत् पतञ्जलेः भाषासामर्थ्यं सूचयति। कुत्रापि अनावश्यकः शब्दभारः नास्ति। *पराशरपुराणस्य* अष्टादशाध्याये उच्यते-

पदच्छेदः पदार्थोक्तिः विग्रहो वाक्ययोजना।
आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम्।।[88]

महाभाष्यानुसारेण सूत्राणां न केवलं पदच्छेदः व्याख्यानमुच्यते, अपि तु सः सूत्राणां व्याख्यानाय स्वरूपमेकं प्रास्तौत्। स स्वयमेव वदति- "न केवलं चर्चापदानि व्याख्यानम्- वृद्धिः आत् ऐजिति। किं तर्हि। उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहारः इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति।"[89] *काशिकावैयाकरण-सिद्धान्तकौमुद्या*दिषु शब्दप्रक्रियाग्रन्थेषु उदाहरण-प्रत्युदाहरण-अनुवृत्तपदसमूहानाम्

---

87 अथ व्याकरणमित्यस्य कः पदार्थः। सूत्रम्। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः। शब्दाप्रतिपत्तिः। एवं तर्हि शब्दः। शब्दे ल्युडर्थः। भवे च तद्धितः। प्रोक्तादयश्च तद्धिताः। एवं तर्हि.....। लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्। अथवा पुनरस्तु सूत्रम्। म. भा. पस्पशा.

88 पारा. पु., अष्टादश., श्लो. 17-18, पृ. 90

89 म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 121-122

उल्लेखः लभ्यते। अतः इयं च व्याख्यानपद्धतिः सर्वैः विद्वद्भिः आदृता इति कथयितुं शक्यते। *सिद्धान्तकौमुद्याम्* अनुवृत्तपदानां कादाचित्कः उल्लेखः कादाचित्कः अनुल्लेखः। *काशिकायां* तु सूत्रस्य कियान् अंशः अग्रिमसूत्रेषु कियत्पर्यन्तम् अनुवृत्तः भवति इति स्पष्टं लिखितः अस्ति इत्यस्ति तयोः विशेषः।

अह्ना निर्वृत्तम् इति आह्निकम् इति व्युत्पत्त्या आह्निकशब्दः सिद्धः। अत्र तावत् संदेहः स्यात् किं पतञ्जलिना एकस्मिन् अहनि यत् लिखितवान् तद् आह्निकम् उत एकस्मिन् अहनि यत् पाठितवान् तद् आह्निकम् इति चेत् अत्र उच्यते पण्डितैः, एकस्मिन् अहनि यत् लिखितवान् तदेव आह्निकम् इति जयशङ्करलालत्रिपाठी अपि समर्थयति। एतेन इदम् अनुमातुं शक्यते यत् महर्षिपतञ्जलिः यदा कदापि लिखति स्म अहनि, न तु नित्यम्। तस्मात् केवलेषु 85 दिनेषु एव एतादृशविशालाकायस्य ग्रन्थस्य रचना सञ्जाता। पाणिनेः *अष्टाध्याय्याम्* अष्टौ अध्यायाः सन्ति। प्रत्येकम् अध्याये चत्वारः पादाः सन्ति। यत्र साकल्येन सूत्रसंख्या सामान्यतया समाना एव इति मन्यते। केषाञ्चित् सूत्राणां योगविभागकारणेन सूत्राणि पृथक् पृथक् क्रियन्ते। वार्त्तिकम् अपि सूत्रम् इति केचित्। केचिच्च गणसूत्रमपि सूत्रम्। तस्मात् कदाचित् सूत्रसंख्यापार्थक्यं दृश्यते। यतो हि व्याकरणं षट्सु अङ्गेषु प्रधानम् इति अतः यथाशक्ति अस्याः अष्टाध्यायाः सूत्रसंख्या सामान्यतया एवं स्थिरीकृता विद्वद्भिः-

*महाभाष्य*परिचयः

अध्यायः	पादः				सूत्रसंख्या (योगेन)
	प्रथमः	द्वितीयः	तृतीयः	चतुर्थः	
प्रथमः	75	73	93	110	351
द्वितीयः	72	38	73	85	268
तृतीयः	150	188	176	117	631
चतुर्थः	178	145	168	144	635
पञ्चमः	136	140	119	160	555
षष्ठः	223	199	139	175	736
सप्तमः	103	11	120	97	438
अष्टमः	74	108	117	68	367
साकल्येन					**3981**

यदि चात्र चतुर्दशानां माहेश्वरसूत्राणां योगः क्रियते तर्हि साकल्येन माहेश्वरसूत्राणां संख्या 3995 भवति। इयं च सूत्रसंख्या *स्वरसिद्धान्तचन्द्रिका*याम् लिखिता-

चतुःसहस्री सूत्राणां पञ्चसूत्रविवर्जिता।
अष्टाध्यायी पाणिनीया सूत्रैर्माहेश्वरैः सह।। [90]

महाभाष्यं तु न सर्वाणि पाणिनीयसूत्राणि आदाय लिखितम्। पतञ्जलिः समेषां पाणिनीयसूत्राणाम् उपरि भाष्यं नैव रचयामास। सर्वत्र नवाह्निकस्यैव पाठः प्रचलति। अत्र च आह्निकविभागः सपादसंख्यं प्रदर्शितः अस्ति-

90 स्वर. सि. च., आ. प्र., पृ. 3

प्रथमोऽध्यायः

अध्यायः	पादः	आह्निकम्		अध्यायः	पादः	आह्निकम्
प्रथमः	1	9		द्वितीयः	1	3
प्रथमः	2	3		द्वितीयः	2	2
प्रथमः	3	2		द्वितीयः	3	3
प्रथमः	4	4		द्वितीयः	4	2
साकल्येन		18		**साकल्येन**		10
अध्यायः	**पादः**	**आह्निकम्**		**अध्यायः**	**पादः**	**आह्निकम्**
तृतीयः	1	6		चतुर्थः	1	4
तृतीयः	2	3		चतुर्थः	2	2
तृतीयः	3	2		चतुर्थः	3	2
तृतीयः	4	1		चतुर्थः	4	1
साकल्येन		12		**साकल्येन**		9
अध्यायः	**पादः**	**आह्निकम्**		**अध्यायः**	**पादः**	**आह्निकम्**
पञ्चमः	1	2		षष्ठः	1	3
पञ्चमः	2	2		षष्ठः	2	2
पञ्चमः	3	2		षष्ठः	3	3
पञ्चमः	4	1		षष्ठः	4	4
साकल्येन		7		**साकल्येन**		12
अध्यायः	**पादः**	**आह्निकम्**		**अध्यायः**	**पादः**	**आह्निकम्**
सप्तमः	1	2		अष्टमः	1	2
सप्तमः	2	2		अष्टमः	2	2
सप्तमः	3	2		अष्टमः	3	2
सप्तमः	4	1		अष्टमः	4	1
साकल्येन		7		**साकल्येन**		7

*महाभाष्य*परिचयः

इदमत्रावधेयम्- पतञ्जलिः कश्चिद् तादृशः व्याख्याता वा समीक्षकः वा अध्यापकः वा यः निष्पक्षवर्त्मना विषयान् प्रस्तौति इति विभावयामि। कात्यायनस्य वार्त्तिकानि सः पूर्वपक्षत्वेन उपस्थापितवान्। कुत्रचित् कात्यायनेन सह विरोधे सति सः स्वमतं नीरक्षीरविवेकेन प्रस्तौति, यतो हि पूर्वपक्षमतं खण्डनीयमेव इत्येतदर्थं सः *महाभाष्य*रचनायां प्रवृत्तः इति न दृष्टः। बहुत्र वार्त्तिकानि खण्डितानि, क्वचिच्च पाणिनीयसूत्राणि अपि खण्डितानि। तस्य च चिन्तनविमर्शः परमपूज्यः।

कठिनस्य व्याकरणशास्त्रस्य सहजतया बोधनाय लौकिकोदाहरणप्रयोगः नितरां अस्माकं चेतसां आनन्दम् आश्चर्यं च जनयति। अइउण् इत्यत्रत्यः भाष्यग्रन्थः द्रष्टुं शक्यः।[91]

ज्ञाप्यानां वा परिभाषाणां वा यः संग्रहः *परिभाषेन्दुशेखर-परिभाषावृत्त्या*दिषु प्राप्यते वस्तुतः तस्य आकरग्रन्थः *महाभाष्य*मेव। तत्तु नागेशः *परिभाषेन्दुशेखर*स्य प्रारम्भे अवोचत्।[92] तेषु ग्रन्थेषु अनुक्तानि अपि बहूनि ज्ञापितवचनानि सन्ति येषाम् आलोचनादिकं *महाभाष्ये* लभ्यते। तेषाम् अनुक्तानां बहूनां ज्ञाप्यानाम् व्याख्यानं विहितं रामानुजतातार्येण नागेशकृत*ज्ञापकसंग्रह*स्य व्याख्यानावसरे। तत्तु शोधप्रबन्धे नैवालोचयिष्यते। *महाभाष्य*कारज्ञापितवचनानाम् अध्ययनं पाणिनीयसूत्राणाम् अर्थावगमनाय महान्तम् उपकरोति।

---

91 म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 109 -140

92 प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकान्यत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्त्तिकयोरुपनिबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते। प. भा. शे., पृ. 2

शबरस्वामी *मीमांसाभाष्य*लेखने महान् प्रयासः विहितः परन्तु तादृशभाषारचनायाम् असमर्थः प्रतीयते। शाङ्करभाष्यस्य भाषा अपि सरला, सरसा भावप्रकटनाय समर्था च। तथापि *महाभाष्य*रचना इव स्वाभाविकी नास्ति। चरकसहितायाः गद्यभागस्य भाषा यद्यपि सरला सरसा स्वाभाविकी किन्तु विषयप्रतिपादने *महाभाष्य*वदुत्कृष्टता नास्ति।

अन्ते एतदेव वक्तुं शक्यते यत् संस्कृतवाङ्मये *महाभाष्य*सदृशः तादृशः कश्चिद् आदर्शग्रन्थः नास्ति, यत्र भाषायाः सारल्यं, प्राञ्जलत्वं, स्वाभाविकत्वम्, उत्कृष्टविषयप्रतिपादनशैली, लौकिकोदाहरणप्रयोगः, लौकिकोक्तिप्रयोगश्च अस्ति इत्यस्ति पातञ्जलमहाभाष्यरचनायाः परमवैशिष्ट्यम्।

वस्तुतः सम्पूर्णव्याकरणदर्शनमेव *महाभाष्ये* विस्तृतम् अस्ति, तस्मादेव पुण्यराजः कथयति- "*महाभाष्ये* हि बहुविधिविद्यावादबलमार्ष व्यवस्थितम्" इति।[93]

1.3.3. *महाभाष्यस्य* गरिमा

अद्यतनीयं संस्कृतव्याकरणं तावत् त्रिमुनिव्याकरणमित्युच्यते। पाणिनिना सूत्रं विरचितम्, कात्यायनेन च वार्त्तिकं रचितम्। तर्हि पतञ्जलिना किं कृतम् इति स्वाभावाविकः प्रश्नः। अत्रावधेयं यत् पतञ्जलिरपि शब्दप्रयोगेषु स्वनियमान् कल्पयामास। केषुचित्स्थलेषु स्वतन्त्रं मतम् उपस्थापयामास। तच्च 'इष्टि'रित्यभिधीयते।

---

93 वा. प., पुण्य., 2.488

*महाभाष्य*परिचयः

वस्तुतः पतञ्जलिकाले नैके पाणिनीयव्याकरणग्रन्थाः, अनेके च पाणिनीयेतरव्याकरणग्रन्थाः विराजमानाः आसन्। पातञ्जलमहाभाष्यं तु समेषां पाणिनीयव्याकरणग्रन्थानां सारभूतः इति विद्वद्भिः स्वीकृतः।

पाणिनिकात्यायनौ तु परम्पराप्राप्तशब्दरूपसमर्थकौ आस्ताम्। भाष्यकारः लोकव्यवहारं शब्दरूपनिर्धारणे मुख्यं कारणं मन्यते स्म। एवञ्च सः परम्पराप्राप्तशब्दरूपप्रयोगस्य समर्थकः नासीत्। क्वचित् शास्त्रसिद्ध-लोकव्यवहार-सिद्धशब्दरूपयोः विरोधे सति तस्य लोकव्यवहारसिद्धशब्दरूपस्य शास्त्रविरुद्धत्वे अपि स्वीकारः कृतः।

अत्रोदाहरणं तावत्- 'अजेर्व्यघञपोः'[94] इति पाणिनीयसूत्रस्थं भाष्यम्। तत्र तावत्- "किं च भो इष्यते एवैतद्रूपम्। वाढमिष्यते। एवं हि कश्चिद् वैयाकरण आह- कोऽस्य रथस्य प्रवेता। सूत आह- अहमायुष्मन्नस्य रथस्य प्राजितेति। वैयाकरण आह- अपशब्द इति। सूत आह- प्राप्तिज्ञो देवानांप्रियः, न त्विष्टिज्ञः, इष्यते एतद् रूपमिति। वैयाकरण आह- अहो नु खल्वनेन दुरुतेन बाध्यामहे। सूत्रम्-आह- न खलु वेञः सूतः, सुवतेरेव सूतः। यदि सुवतेः कुत्सा प्रयोक्तव्या दुःस्सूतेनेति वक्तव्यम्।"[95] इत्यत्र पाणिनिः लोकप्रयुक्तशब्दरूपस्यैव समर्थकः न तु व्याकरणशास्त्रप्रयुक्तशब्दरूपस्य।

---

94 पा. सू. 2.1.45

95 म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 20 -21

प्रथमोऽध्यायः

सारल्येन विषयबोधनाय तद्रुचिवर्धनाय च पतञ्जलिः लौकिकोक्तीनामपि प्रयोगम् अकार्षीत्। येन अल्पशब्दैः महतः अपि अर्थस्य बोधनं सम्भवति।

महाभाष्ये केवलं सूत्राणां पदानाम् आलोचनं विद्यते इत्युच्यते इति भ्रमे तु कदापि न पतेत् कोऽपि। तत्र व्याकरणदर्शनेन सह विविधमतानामपि उपस्थापनम् अस्ति। न्याय-मीमांसा-वेदान्तादिशास्त्रोद्भूतसूक्ष्मातिसूक्ष्मविषयाणामपि वैयाकरणमतविमर्शः तेन प्रस्तुतः अस्ति। उदाहरणार्थं पस्पशाह्निके जातिव्यक्ति-पदार्थताविचारः, शब्दनित्यत्वानित्यत्वविमर्शः च द्रष्टुं शक्यः।

महामुनेः पतञ्जलेः काले पाणिनीयव्याकरणाद् ऋते नैके प्राचीनाः व्याकरणग्रन्थाः विद्यमानाः आसन्। पाणिनीयव्याकरणरूप*महाभाष्ये* तेषां सकलग्रन्थानां सारसंग्रहः विद्यते। अन्येभ्यः प्राचीनग्रन्थेभ्यः कतिपयवचनानि अपि अस्मिन् उल्लिखितानि सन्ति। *महाभाष्यस्य* अध्ययनेन इदं स्पष्टं भवति यत्, न केवलं व्याकरणशास्त्रस्य अयं प्रामाणिकग्रन्थः अपि तु सर्वासां विद्यानाम् अयम् आकरग्रन्थः। तस्मादेव भर्तृहरिः कथयाञ्चकार-

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना।
सर्वेषां न्यायबीजानां *महाभाष्ये* निबन्धने।।[96]

एतावता कालेन *महाभाष्यस्य* पठनपाठनस्य बहुवारं व्याघातः जातः। तस्य च त्रिवारं लोपः जातः इति इतिहासाद् अनुमीयते। प्रथमं तावत्-वैजि-सौभव-

96 वा. प. 2.486

*महाभाष्य*परिचयः

हर्यक्षादिशुष्काः तार्किकाः *महाभाष्यस्य* प्रचाराय व्याघातं जनयन्ति स्म इति भर्तृहरेः लेखेभ्यः प्राप्यते। चन्द्राचार्यः महता परिश्रमेण दक्षिणप्रदेशे प्राप्तात् कस्माच्चित् पर्वतप्रदेशीयहस्तलेखात् तस्य उद्धारम् अकरोत्। तथा च भर्तृहरिः अलेखीत्-

वैजिसौभवहर्यक्षैः शुष्कतर्कानुसारिभिः।
आर्षे विप्लाविते ग्रन्थे संग्रहप्रतिकञ्चुके।।
यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः।
काले स दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः।।
पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यबीजानुसारिभिः।
स नीतो बहुशाखात्वं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः।।[97]

द्वितीयं तावत्- अत्र तावदवधेयं यत् महाराजस्य अभिमन्योः आदेशेन *महाभाष्यस्य* उद्धारम् अकार्षीत् कल्हणः। कल्हणस्य *राजतरङ्गिणी*ग्रन्थतः ज्ञायते यत् अष्टमविक्रमशतके *महाभाष्यस्य* पुनः प्रचारस्य नाशः अभूत्। तदा कश्मीरप्रदेशीयमहाराजः जयापीडः देशान्तरं क्षीरनामकं शब्दविशारदम् आहूय अस्य विच्छिन्नस्य *महाभाष्यस्य* प्रचारम् आरब्धवान्। तथा च कल्हणः लिलेख-

देशान्तरादागमय्याथ व्याचक्षाणान्क्षमापतिः।
प्रावर्तयत विच्छिन्नं *महाभाष्यं* स्वमण्डले।।
क्षीरभिधानाच्छब्दविद्योपाध्यायात्संभृतश्रूतः।

97 वा. प. 2.479 -81

बुधैः सह ययौ वृद्धिं स जयापीडपण्डितः।।[98]

महाराजस्य जयापीडस्य शासनकालः विक्रम 808 संवत्सरतः विक्रम 839 संवत्सरपर्यन्तः। वैयाकरणक्षीरस्वामी, क्षीरतरङ्गिणी, *अमरकोश*टीकादि-व्याख्याता इति अनेके सन्ति क्षीरनाम्ना। क्षीरस्वामी स्वग्रन्थेषु महाराजभोजस्य तथा तस्य *सरस्वतीकण्ठाभरणस्य* उल्लेखम् अकरोत्। तस्मात् क्षीरस्वामिकालः अस्ति विक्रम 11 शताब्द्याः उत्तरार्धकालः।

तृतीयं तावत्- विक्रम 18 शतके तथा विक्रम 19 शतके *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-लघुशब्देन्दुशेखरा*दीनामर्वाचीनग्रन्थानां बहुप्रचारकारणात् *महाभाष्यस्य* पठनपाठनं लुप्तप्रायं संजातम्। तथा काशीवैयाकरणानाम् इदं चिन्तनम् अस्ति यत्-

कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः।
कौमुदी यद्यकण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः।।[99]

अत्र परमहंसदण्डिस्वामिविरजानन्दमहाभागः, तच्छिष्यः स्वामिदयानन्द-सरस्वतीमहोदयः च तस्य *महाभाष्यस्य* उद्धारम् अकृत। श्रीस्वामिविरजानन्दः तात्कालिकपण्डितानां विरोधं जनयन् इदम् अघोषयत्-

अष्टाध्यायीमहाभाष्ये द्वे व्याकरणपुस्तके।
ततोऽन्यत् पुस्तकं यत्तु तत्सर्वं धूर्तचेष्टितम्।।[100]

---

98 राज., च. त., पृ. 109

99 ल. श. शे., सम्पा. सत्यनारायणमूर्तिः, पृ. 4

*महाभाष्य*परिचयः

भारतवर्षे *महाभाष्यस्य* पठनपाठनं सम्भवति तयोः गुरुशिष्ययोः परिश्रमफलेन।[101]

1.3.4. *महाभाष्य*पाठाव्यवस्था

महाभाष्यस्य बहुवारं पठनपाठनोच्छेदकारणात् पाठेषु अव्यवस्था समुत्पन्ना। तत्र भर्तृहरिकैयटनागेशादिटीकाकाराः बहुषु स्थानेषु पाठान्तरम् उल्लिलिखुः। तत्र नागेशः *महाभाष्यस्य* अपपाठान् निर्देशितवान्। केषुचित् स्थलेषु *महाभाष्यस्य* पाठानां पौर्वापर्यं नष्टम्। टीकाकर्तारः तस्य केषुचित् स्थलेषु निर्देशान् विहितवन्तः, केषुचिच्च विना निर्देशं अत्यजन्। एवमपि भवितुमर्हति यत्, टीकाकर्तॄणां वेलायां पाठाः समीचीनाः आसन् परन्तु कालेन मूलस्य तथा टीकानां पार्थक्यम् आगतम्। बहुत्र च *महाभाष्यस्य* पाठः नष्टः। अत्र पण्डितप्रवरेण युधिष्ठिरमीमांसकेन प्रोक्तं विवरणमनुसृत्य उदाह्रियन्ते।[102]

तथा च कतिपयानि स्थलानि तावत्-

अव्ययीभावश्च इत्यस्य शास्त्रस्य भाष्ये लिखितम् अस्ति यत्-

'अस्य च्वौ-अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते, दोषाभूतमहर्दिवाभूता रात्रिरित्ये-वमर्थम्। स इहापि प्राप्नोति- उपकुम्भीभूतम्। उपमणिकीभूतम्' इति।

---

100 सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 333

101 तदेव, पृ. 341

102 तदेव, पृ. 342

सम्पूर्णे *महाभाष्ये* कुत्रापि अस्य सूत्रस्य विषये भाष्यं नैव लभ्यते। तत्र कुत्रापि 'अस्य च्वौ'[103] इति सूत्रविषये अव्ययप्रतिषेधविधानं नास्ति। तस्माद् इदं स्पष्टं यत् *महाभाष्ये* 'अस्य च्वौ' इति सूत्रसम्बन्धिभाष्यम् अनशत्।

महाभाष्यस्य कारिका एका उपलभ्यते-

अनुसूर्लक्ष्यलक्षणो सर्वसादेर्द्विगोश्च लः।

इकन् पदोत्तरपदात् शतषष्टेः धिकन् पथः।।[104]

महाभाष्ये केवलस्य द्वितीयचरणस्य व्याख्या उपलब्धा भवति, अन्येषां त्रयाणां चरणानां व्याखा अप्राप्तैवास्ति।

पतञ्जलिः 'कृन्मेजन्तः'[105] इति सूत्रभाष्ये "सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य"[106] इति परिभाषायाः कांश्चिद् दोषान् परिगणितवान्। तत्र दोषपरिगणनप्रसङ्गे कष्टायपदसम्बन्धिदीर्घत्वस्य अप्राप्तिरूपदोषस्य निर्देशं न कृतवान्। परन्तु कैयटः *प्रदीप*व्याख्याने तद्दोषसमाधानान् प्रदर्शयन् प्रथमं तावत् कष्टायपदस्य दीर्घत्वस्य अप्राप्तेः समाधानं ददाति। तस्मादेव नागेशः लिखितवान् "कष्टायेति यादेशो दीर्घत्वस्येति ग्रन्थो भाष्यपुस्तकेषु भ्रष्टोऽतो न दोषः।"[107]

---

103 पा. सू. 7.4.32

104 म. भा. 4.2.60

105 पा. सू. 1.1.39

106 म. भा., प्र. ख., सम्पा. भार्गवशास्त्री, पृ. 359

107 तदेव, पृ. 367

पुनः कैयटः 'अनचि च'[108] सूत्र*भाष्यप्रदीपे* लिखति- "पाठोऽयं लेखकप्रमादान्नष्टः, 'पर्युदासे ह्यच्सदृशस्य वर्णान्तरस्य निमित्तत्वेनोपादानादवसाने द्विर्वचनस्याप्रसङ्गात्।' तस्मात् 'नायं पर्युदासो यदन्यश्च इति। किं तर्हि- प्रसज्यप्रतिषेधोऽचि नेत्ययं पाठः।' "[109] अर्थात् *महाभाष्ये* नायं प्रसज्यप्रतिषेधः इति पाठः लेखकप्रमादेन नष्टः। एतत्कतिपयोदाहरणैः स्पष्टं प्रतीयते यत् सम्प्रति उपलभ्यमाने *महाभाष्ये* कतिपयानि स्थानानि खण्डितानि।

एतावता कतिपयेभ्यः स्थलेभ्यः *महाभाष्यस्य* प्रकाशनं यद्यपि अभूत् तथापि यथायोग्यं प्रकाशनम् अद्यापि नाभूत्। डॉ. कील्हार्नमहोदयस्य संस्करणं सर्वोत्कृष्टं मन्यते, तस्यापि संशोधनम् आवश्यकम्। डॉ. कीलहार्नमहोदयात् परं *महाभाष्यस्य* अनेके प्राचीनाः हस्तलेखाः टीकाश्च उपलब्धाः सन्ति, तेषामपि नूतनं संस्करणम् आवश्यकम्।

सर्वोपरि अद्यतनीयकाले सम्पूर्णस्य *महाभाष्यस्य* अध्ययनस्य एका सप्राचीनपरम्परम् आधुनिकपरम्परा आवश्यकी, येन पाणिनीयव्याकरणस्य यथासम्भवं संरक्षणं स्याद् इत्यंह चिन्तयामि।

1.4. पतञ्जलेः कृतयः तट्टीकादयः तत्कर्तारश्च

महाभाष्यं विहायापि नैके ग्रन्थाः सन्ति पतञ्जलेः। तेषामालोचना विधास्यते। पुनश्च पातञ्जल*महाभाष्यो*परि सन्ति विदुषां नैके टीकाग्रन्थाः। सम्प्रति

108 पा. सू. 8.4.47

109 म. भा., ष. ख., सम्पा. दधिरामशर्मा, पृ. 229-230

तेषु केचन उपलब्धाः केचन च अनुपलब्धाः। उपलब्धासु अपि टीकासु काश्चन सम्पूर्णतया न लभ्यन्ते। काश्चन तु नाम्ना एव विराजमानाः। पुनश्च अनेकेषां टीकाग्रन्थानां कर्तृत्वपरिचयः अज्ञातः। एवञ्चात्र उपलभ्यमानप्रमाणैः तत्संक्षिप्तपरिचयः सविमर्शम् आलोच्यते-

1.4.1. पतञ्जलेः कृतयः

पतञ्जलेः सम्प्रति त्रयः ग्रन्थाः प्राप्यन्ते। *निदानसूत्रम्, योगदर्शनम्, महाभाष्यं* चेति। किन्तु तेषु निदानसूत्रयोगदर्शनयोः रचना केनचित् प्राचीनेन पतञ्जलिना विहिता इत्यपि उच्यते।[110] अनयोः ग्रन्थयोः पतञ्जलित्वविषये पण्डितानां मतभेदः लभ्यते। चक्रपाणि-पुण्यराज- भोजदेवप्रभतयः विद्वांसः तेषां त्रयाणां ग्रन्थानाम् एककर्तृकत्वं मन्यन्ते। सत्स्वपि विदुषां मतभेदे विभिन्नग्रन्थानुशीलनेन अधोलिखितानां केषाञ्चिद्ग्रन्थानां पतञ्जलिकर्तृत्वं विभाव्यते, तेषां ग्रन्थानां परिचयस्तावत्-

1.4.1.1. *महानन्दकाव्यम्*

महाराज-समुद्रगुप्त-विरचित*कृष्णचरिता*ज्ज्ञायते यत् *महानन्दः महानन्दमयः* वेति महाकाव्यं पतञ्जलेः रचना। महाराजः समुद्रगुप्तः *कृष्णचरित*स्य प्रस्तावनायाम् अलेखीत्-

विद्ययोद्रिक्तगुणतया भूमावमरतां गतः।

110 सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 335

*महाभाष्य*परिचयः

पतञ्जलिर्मुनिवरो नमस्यो विदुषां सदा।।

कृतं येन व्याकरणभाष्यं वचनशोधनम्।

धर्मावियुक्ताश्चरके योगारोगमुखःकृता।।

महानन्दमयं काव्यं योगदर्शनमद्भूतम्।

योगव्याख्यानभूतं तद् रचितं चित्तदोपहम्।।[111]

तत्र काव्येन सह योगस्य व्याख्या विहिता। मगधाधिपतिना महानन्देन सह अस्य नास्ति कश्चित्सम्बन्धः।

1.4.1.2. *चक्रपाणिपरिष्कारः*

चक्रपाणिपुण्यराजभोजदेवादयः ग्रन्थकर्तारः पतञ्जलिम् *चरकसंहिता*-प्रतिसंस्कारकं मन्यन्ते स्म। *चरकसंहिताया*ः प्रत्येकं स्थानान्ते लिखितं यत्- 'अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते' इति। तर्हि किं पतञ्जलेः नामान्तरं चक्रपाणिः इति। तदर्थं *महाभाष्ये* उद्धृतानां केषाञ्चिद् वैदिकपाठशाखानां तुलना कार्या। पतञ्जलिः *काठकसंहिताया*ः पाठान् उद्धृतवान् अधिकतया।

'सह सुपा'[112] इति पाणिनीयसूत्रभाष्यप्रतिपादनकाले "पुनरुरत्सस्यूतं वासो देयम्, पुनर्निष्कृतो रथः।"[113] भाष्यकृता उक्तम्। एवं 'सह सुपा' इत्यत्रत्य*महाभाष्य*ग्रन्थस्य *काठकसंहिता*दिग्रन्थैः समं तुलना विधीयते। तथा हि-

---

111 तदेव, पृ. 318

112 पा. सू. 2.1.4

113 म. भा., प्र. ख., सम्पा. भार्गवशास्त्री, पृ. 357

"पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्, पुनरुत्सृष्टोऽनड्वान्, पुनर्निष्कृतो रथः।"[114]

"पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्, पुनर्णवो रथः पुनरुत्सृष्टोऽनड्वान्।"[115]

"पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा, पुनरुत्स्यूतं वासः।"[116]

*महाभाष्यप्रदीप*व्याख्याकर्ता कैयटस्तु उद्धृतचरणं *काठकंसहिता*वचनं मन्यते। स लिखति- "काठकेऽन्तोदात्तः पठ्यते, तदभिप्रायेण पुनःशब्दस्य गतित्वाभावादिदमुदाहरणम्" इति।[117]

पुनश्च 'धि च'[118] इति पाणिनीयसूत्रभाष्यप्रतिपादनकाले "आम्बानां चरुः। नाम्बानां चरुरिति प्राप्ते"[119] इति भाष्यकृता प्रोक्तम्। एतस्य तुलना कतिपयवेदवचोभिः कर्तुं शक्यते। तथा हि-

"आम्बानां चरुः।"[120]

"आम्बानां चरुम्।"[121]

"नाम्बानां चरुम्।"[122]

---

114 काठक. 8.15, पृ. 67
115 मैत्रायणी. 1.7.2, पृ. 64
116 तैत्तिरीय. 1.5.2, पृ. 28
117 म. भा., प्र. ख., सम्पा. भार्गवशास्त्री, पृ. 359
118 पा. सू. 8.2.25
119 म. भा., ष. ख., सम्पा. दधिरामशर्मा, पृ. 113
120 काठक. 15.5, पृ. 144
121 तैत्तिरीय., 1.8.10, पृ. 53
122 मैत्रायणी., 2.6.6, पृ. 145

अनया वैदिकपाठतुलनया एतद्वक्तुं शक्यते यत् पतञ्जलेः अपरं नाम चरकः अपि भवितुम् अर्हति।[123]

1.4.1.3. *सिद्धान्तसारावली*

वातस्कन्धपैतस्कन्धोपेत*सिद्धान्तसारावली*नाम्ना कश्चिद् वैद्यकग्रन्थः पतञ्जलिना विरचितः। पण्डितः गुरुपदः हालदारमहोदयः अपि समर्थयति।[124]

1.4.1.4. *कोषः*

हेमचन्द्रविरचिताम् *अभिधानचिन्तामणि*टीकाम् आधारीकृत्य *कोष*स्य कर्ता अपि पतञ्जलिः इति वक्तुं शक्यते। कोषग्रन्थानां बह्वीषु टीकासु 'वासुकिः', 'शेषः', 'भोगीन्द्रः', 'फणिपतिः' इत्यादिनामभिः कस्यापि *कोष*स्य उद्धरणं क्रियते। हेमचन्द्रः तस्य *अभिधानचिन्तामणौ कोष*स्य टीकायाः प्रारम्भे अन्यकोषकारैः सह वासुकेः निर्देशं करोति। किन्तु ग्रन्थे बहुत्र 'शेषः' इति पाठः लभ्यते। एवञ्च 'शेषः', 'वासुकिः' इत्युभौ एकम् पतञ्जलिं निर्दिशतः। विश्वप्रकाशकोषस्य आरम्भे 'भोगीन्द्रः'[125], 'फणिपतिः'[126] इति नामद्वयं प्राप्यते। *भाष्यप्रदीप*कर्ता कैयटः अपि *महाभाष्ये* 'शेषे'[127] इति पाणिनीयसूत्र-*भाष्यप्रदीप*व्याख्यायां पतञ्जलिं नागनाथं

---

123 सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 336

124 तदेव, 337

125 वि. प्र., श्लो. 1.16, पृ. 3

126 तदेव, श्लो. 1.19, पृ. 4

127 पा. सू. 4.2.92

ब्रूते।[128] चक्रदत्तः चरकटीकायां पतञ्जलिम् 'अहिपतिं' वदति। तेन इदम् आयातं यत् 'शेषः', 'वासुकिः', 'भोगीन्द्रः', 'फणिपतिः' 'अहिपतिः', 'नागनाथः' चेति सर्वे पर्यायवाचिनः शब्दाः। अतः पतञ्जलिः कमपि *कोष*ग्रन्थं निर्मितवान् इति प्रतीतः भवति।

1.4.1.5. *सांख्यशास्त्रम्*

शेषः सेश्वरसांख्यस्य कारिकाग्रन्थं कञ्चिद् रचितवान्। तस्य नाम आसीद् *आचार्यपञ्चाशीतिः*। अभिनवगुप्तपादाचार्यः किञ्चित्परिवर्तनं कृत्वा उक्तवान्- *परमार्थसारः* इति।[129] शेषः तु नागनाथः पतञ्जलिः, तस्मात् तस्य ग्रन्थस्य तत्कर्तृत्वं विभाव्यते। पतञ्जलेः चिन्तनमेकं *योगसूत्रव्यासभाष्ये* अपि उद्धृतम् अस्ति। तथा च *न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका*याम्- "यथाहुरत्रभवन्तः पतञ्जलिपादाः- 'को हि योगप्रभावादृते अगस्त्य इव समुद्रं पिबति स इव च दण्डकारण्यं सृजति' " इति।[130] एतस्य वचनस्य तुलना *व्यासभाष्य*वचनेन कर्तुं शक्या। तथा च *व्यासभाष्ये* उच्यते- "दण्डकारण्यं च चित्तबलव्यतिरेकेण कः शारीरेण कर्मणा शून्यं कर्तुमुत्सहेत, समुद्रमगस्त्यवद् वा पिबेत्।"[131]

---

128 म. भा. 4.2.92

129 तत्रैव

130 न्या. वा. ता. 1.1.1, पृ. 9

131 व्या. भा. 4.10, पृ. 51

1.4.1.6. *साहित्यशास्त्रम्*

शारदातनयविरचिते *भावप्रकाशन*ग्रन्थे वासुकिरचिते कस्मिंश्चित् *साहित्यशास्त्रे* भावैः रसोत्पत्तेः उल्लेखः प्राप्यते।[132] तदधिकं तु न ज्ञायते।

1.4.1.7. *लोहशास्त्रम्*

शिवदासः उक्तवान् यत् *चक्रदत्त*स्य टीकायां पतञ्जलिविरचित-*लोहशास्त्र*स्य उल्लेखः अस्ति।[133]

इत्येवं ग्रन्थादिषु उपलभ्यमानानि प्रमाणानि आधारीकृत्य भगवतः पतञ्जलेः के तावद् विरचिग्रन्थाः आसन् इत्यस्मिन् विषये आलोचनं विहितम्।

1.4.2. तट्टीकादयः तत्कर्तारश्च

पातञ्जलमहाभाष्यस्य अनेकाः टीकाग्रन्थाः विद्वद्भिः रचिताः सन्ति। किन्तु दौर्भाग्यस्य विषयः अस्ति यत् सम्प्रति काश्चन एव टीकाः उपलभ्यन्ते। तत्रापि काश्चन पूर्णतया लभ्यन्ते। काश्चन च नाम्ना एव। अनेकासां टीकानां कर्तृपरिचयः अज्ञातः। एवञ्च यासां टीकानां परिचयादिकं लभ्यते, ताः अत्र आलोच्यन्ते।

---

132 सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 338

133 तत्रैव

1.4.2.1. *महाभाष्यदीपिका*

आचार्यभर्तृहरिः *महाभाष्यदीपिकाख्यं* व्याख्यानं रचयामास। तत्र च *महाभाष्यस्य* विशदेन प्रौढव्याख्यास्ति। परवर्तिव्याख्यासु अस्याः टीकायाः प्राचीनत्वं प्रामाण्यं च सादरं स्वीक्रियते। व्याकरणशास्त्रे इयं टीका *त्रिपदी* इति नाम्ना भूषितः अस्ति। वर्तमानकाले अस्याः टीकायाः सप्त आह्निकानि उपलब्धानि सन्ति। अत्र युधिष्ठिरमीमांसकः कथयति यत्- त्रिपद्याः अध्ययनेन ज्ञायते यत्, *दीपिका*पूर्वं प्राचीनाः टीकाः आसन् *महाभाष्यस्य*। अत एव *दीपिकायां* भर्तृहरिः लिखति- ‘अपरे’, ‘अन्ये’, ‘केचित्’। परन्तु टीकाकर्तॄणां नामानि अज्ञातानि, अत एव तेषां परिचयादिकं न लभ्यते। यदि ततः पूर्वं लिखिताः टीकाग्रन्थाः द्वित्राः प्राप्स्यन्, तदा भ्रमः अयं दूरीभूतः अभविष्यत्। रामचन्द्रप्रकाशः तस्य ग्रन्थे लिखति- *अष्टाध्यायाः* प्रथमपादस्य आद्यानां 55 सूत्रभाष्याणाम् उपरि *दीपिका*व्याख्यानं लभ्यते। विभिन्नग्रन्थटीकादितः ज्ञायते यत् भर्तृहरिः सम्पूर्ण*महाभाष्यो*परि व्याखानम् अलेखीत् इति।[134]

अस्य भर्तृहरेः ग्रन्थाः तावत्-

1. *महाभाष्यदीपिका*
2. *वाक्यपदीयम्* (त्रीणि काण्डानि)
3. *वाक्यपदीयम्* (*स्वोपज्ञटीका*)

134 प. म. न. की. व्या. में. कै. औ. शि. का. तु. अ., पृ. 11

4.. *भट्टिकाव्यम्*

5.. *भागवृत्तिः*

6.. *शतकत्रयम्* (नीति-शृङ्गार-वैराग्यात्मकम्)

7.. *मीमांसाभाष्यम्*

8.. *वेदान्तसूत्रवृत्तिः*

9.. *शब्दधातुसमीक्षा*

10.. *षष्ठीश्रावी*

एतेषु *महाभाष्यदीपिकाया*ः, *वाक्यपदीयस्य*, तस्य च *स्वोपज्ञटीका* इत्येतेषां कर्ता किम् एकः एव भर्तृहरिः इति प्रश्नः उदेति। तदा उच्यते, तेषां कर्ता एक एव भर्तृहरिः। तत्र तावत् प्रमाणम्- *महाभाष्यदीपिका*याम् उल्लिखितम्- “यथैव गतं गोत्वमेदमिङ्गितादयोऽप्यर्थतः महिष्यादिषु दृष्टं व्युत्पत्त्यापि कर्मण्याश्रीयमाणो गमिवत्, विशेषणं दुरन्व्याख्यानम्, उपाददानो गच्छति गर्जति गति वा गौरिति।”[135]

वाक्यपदीये -

कैश्चिन्निर्वचनं भिन्नं गिरतेर्गर्जतेर्गमेः।
गवतेर्गदतेर्वापि गौरित्यत्र दर्शितम्।।[136]

*वाक्यपदीयस्वोपज्ञटीका*याम्- “यथैव गमिक्रिया जात्यन्तरैकसमवायि-नीभ्यो गमिक्रियाभ्योऽत्यन्तभिन्ना तुल्यरूपत्वविधौ त्वन्तरेणैव यमभिधीयमाना गौरिति

135 सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 339

136 वा. प., वा., कारि. 175, पृ. 256

शब्दव्युत्पत्तिकर्मणि निमित्तत्वेनाश्रीयते।"[137] भर्तृहरेः अन्यग्रन्थानां विषये अत्रालोचना न विधीयते प्रबन्धभारभिया।

तस्य महात्मनः जन्मकालः विवादग्रस्तः। केचन विद्वांसः तं भर्तृहरिं महाराजविक्रमादित्यसहोदरं मन्यन्ते। विक्रमादित्यस्य कालः 66 ईसवीयवर्षः, तेन 60 ईसवीयवर्षतः 70 ईसवीयवर्षपर्यन्तकालः भर्तृहरिकालः स्यात्। परन्तु तद्दृढप्रमाणं नास्ति। एवञ्च अन्ततः भर्तृहरेः कालः चन्द्रगुप्तद्वितीयसमकालिक-वाग्भट्टात् पूर्ववर्ती कालः इति विक्रम 400 वर्षेभ्यः अर्वाचीनस्तु भवितुं नार्हति इति रामप्रकाशः ब्रूते तद्ग्रन्थे।[138]

1.4.2.2. *महाभाष्यप्रदीपः*

*महाभाष्य*टीकाग्रन्थेषु *दीपिका*याः परं *प्रदीप*व्याख्यानस्य माहात्म्यं गृह्यते। अस्याः *प्रदीप*व्याख्यायाः कर्ता कैयटः। कश्मीरप्रदेशीयः सः जैयटपुत्रः महेश्वरशिष्यः आसीत्। *महाभाष्यस्य* प्रत्येकम् अध्यायस्य अन्ते तत्परिचयः प्राप्यते।[139] विभिन्नग्रन्थपरिशीलनेन तस्य कालः 11 विक्रमशतकोत्तरार्धः इति विभावयितुं शक्यते। स तु ग्रन्थारम्भे कथितवान् यत् भर्तृहरिनिबद्धसाररूपग्रन्थसेतोः आश्रयेण रचितवान् *प्रदीप*व्याख्याम्। तथा चोक्तम्-

तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना।

---

137 वा. प., वा., स्वोपज्ञ., कारि. 175

138 प. म. न. की. व्या. में. कै. औ. शि. का. तु. अ., पृ. 12

139 इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते *महाभाष्यप्रदीपे*। म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 147, 281, 407, 543, 716, ...

क्रममाणः शनैः पारं तस्य प्राप्तास्मि पङ्गुवत्।।[140]

वस्तुतः कैयटस्य अभिप्रायः अस्ति यत् साररूपग्रन्थसेतुः इत्यस्य अर्थः अस्ति भर्तृहरिविरचितं *वाक्यपदीयम्, प्रकीर्णकाण्डं* चेति। कैयटः सम्पूर्ण*प्रदीप*-व्याख्यायाम् एकस्मिन्नेव स्थाने भर्तृहरिविरचितायाः *महाभाष्यदीपिका*-टीकायाः नाम उल्लिखितवान्। *दीपिका* इति पाठः कुत्रापि नास्ति। किन्तु *वाक्यपदीयस्य* तथा *प्रकीर्णकाण्डस्य* पाठः बहुत्र अस्ति। अस्य ग्रन्थस्य अध्ययनेन कैयटस्य व्याकरणपाण्डित्यं स्पष्टं ज्ञायते। व्याकरणस्य गूढतत्त्वस्य प्रकाशः अस्यां *प्रदीप*टीकायां निहितः अस्ति। *प्रदीपं* विना *महाभाष्यस्य* अवगमः दूरूहः। केचन विद्वांसः तु *महाभाष्यस्य* व्याख्याग्रन्थम् अलिखित्वा *प्रदीपस्यैव* उपरि व्याख्यां लिखितवन्तः यथा रामचन्द्रसरस्वतीकृत*लघुविवरणम्,* ईश्वरानन्द-सरस्वतीकृत-*बृहद्विवरणम्,* अन्नंभट्टकृ*तोद्योतनम्,* नारायण-शस्त्रीकृत-*प्रदीपविवरणम्* इत्यादयः व्याख्याग्रन्थाः लिखिताः सन्ति।[141]

कैयटः *महाभाष्य*कारकृतसूत्रात्मकरहस्य व्यासशैल्या उद्घाटनम् अकार्षीत्। "येन उच्चारितेन सास्नालाङ्गूल" इत्यत्रत्यः *प्रदीप*ग्रन्थः द्रष्टव्यः।[142] *भाष्य*व्याख्यानकाले यावन्तः विकल्पपक्षाः सम्भवन्ति, तत्सर्वम् उपस्थापयितुं प्रयत्नं विहितवान्। यथा- "तत्र लौकिकास्तावद्गौरश्वः, पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण

---

140 तदेव, पृ. 4

141 प. का. व्या. द., पृ. 32

142 म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 17

इति। वैदिकाः खल्वपि-"।[143] पूर्ववर्तिनाम् आचार्याणां सविनयं समालोचना विहिता। केषाञ्चित् मतानां खण्डनमपि विहितम्। "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" (वा. 1) इत्यत्र व्याडेः मतं खण्डितम्।[144] 'एङ् प्राचां देशे'[145] इत्यत्र वृत्तिकारकुणेः मतं खण्डितम्। इत्येवं कैयट*भाष्यप्रदीप*विषयविमर्शः समासेन प्रस्तुतः।

1.4.2.3. *प्रदीपोद्द्योतः*

तत्र *प्रदीप*व्याख्यासु महत्स्थानम् अलंकरोति *प्रदीपोद्द्योत*व्याख्या। अस्याः कर्ता नागेशमहाभागः। नागेशदेशकालकृतिपरिचयस्य विस्तृतं विवरणं परस्मिन्नध्याये करिष्यते, अतोऽत्र नालोच्यते। *प्रदीपोद्द्योत*टीकायाः अपरं नाम *विवरणम्*। ग्रन्थः अयं महाभाष्यानुसारी अस्ति। केवलं *महाभाष्य*स्य व्याख्या तु *भाष्यप्रदीपा*ध्ययनेन सम्भवति। परन्तु *महाभाष्ये* केषुचित् स्थलेषु अस्पष्टता अस्ति, येषां सोदाहरणं परिष्कारः *प्रदीपोद्द्योते* अस्ति इत्यस्ति तट्टीकायाः माहात्म्यम्। अस्याः *प्रदीपोद्द्योत*व्याख्यायाः अध्ययनेन इदम् अवश्यं प्रतीतं भवति यत् नागेशः व्याकरणांशं विहाय अपि दार्शनिकचिन्ताम् अकार्षीत्।

इदमत्रावधेयम्- नागेशः न केवलं कैयट*प्रदीप*स्य व्याख्याम् अकृत, अपि तु बहुत्र *महाभाष्यो*परि व्याख्यानम् अकरोत्। *महाभाष्य*स्य यथार्थज्ञानाय यथैव कैयटस्य माहात्म्यम् अनस्वीकार्यम्, तथैव नागेशस्य।

---

143 तत्रैव

144 तदेव, पृ. 76

145 पा. सू. 1.1.75

1.4.2.4. *शब्दकौस्तुभः*

नागेशात् परम् अस्ति श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः यः *महाभाष्य*व्याख्यां रचितवान्। लक्ष्मीधरपुत्रस्य रङ्गोजिभट्टभ्रातुः च अस्य महाराष्ट्रीयब्राह्मणस्य जन्मकालः अपि विवादग्रस्तः। बहुषु मतेषु सत्स्वपि 1570 विक्रमसंवत्सरतः - 1650 विक्रमसंवत्सरपर्यन्तः कालः भट्टोजिदीक्षितस्य इति युधिष्ठिरमीमांसकमतम् अधिकं ग्राह्यम्। तेन रचितस्य ग्रन्थस्य नाम अस्ति *शब्दकौस्तुभः* इति। न केवलं अयं ग्रन्थः *महाभाष्य*स्य टीकाग्रन्थः अपि तु स्वमाहात्म्याद् अयं पृथग् एव कश्चिद् श्रेष्ठः ग्रन्थः। *महाभाष्य*स्य विषयविभागशैली आश्रिता चेदपि प्रत्येकं पङ्क्तेः व्याख्यानं तु नैव कृतम्। अपि तु *दीपिका*याः तथा *वाक्यपदीय*स्य अपि साहाय्यं गृहीतम्। एवञ्च स्ववैशिष्ट्यकारणादेव युधिष्ठिरः मीमासंकः *शब्दकौस्तुभम् अष्टाध्यायी*वृत्तिग्रन्थं मन्यते।[146] *महाभाष्या*नुसारिणी इयं टीका अस्ति इति हेतोः *महाभाष्य*टीकाग्रन्थेषु अस्याः परिगणं क्रियते इति डॉ. वर्मामहोदयः वदति।[147] इयं टीका तु सम्पूर्णतया नोपलभ्यते।

1.4.2.5. *अष्टाध्यायीभाष्यम्*

स्वामी दयानन्दसरस्वती *महाभाष्य*स्य व्याख्याग्रन्थं लिखितवान् *अष्टाध्यायी*भाष्यम् इति नाम्ना। वस्तुतः *अष्टाध्यायी*स्थसूत्राणां व्याख्यानं कृतं

146 सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 448

147 प. का. व्या. द., पृ. 33

किन्तु *महाभाष्यस्य* सारः अपि निवेशितः। सूत्राणां व्याख्यासु भाष्यशैली आश्रिता अस्ति। तस्माद् इयमपि *महाभाष्यस्य* टीका इति डॉ. वर्मामहोदयः वदति।

1.4.2.6. *प्राणपणावृत्तिः*

महाभाष्यम् आधारीकृत्य पुरुषोत्तमदेवः *प्राणपणाख्यां* काञ्चित् लघुवृत्तिम् अलिखत्। मणिकण्ठः तु वृत्तेः नाम *प्राणपणितः* इति वदति। अस्याः वृत्तेः प्रथमपरिचयः तावत् दिनेशचन्द्रभट्टाचार्येण कारितः। ऐतिहासिकैः अश्-हश्-बश्-झश्-जश्-पुनर्वश्[148] इति पुरुषोत्तमदेवकृतात् पुनः इति प्रयोगाद् अयं बङ्गदेशीयः इति अनुमीयते। पुरुषोत्तमदेवकृत*भाष्यवृत्तेः* व्याख्याता शङ्करपण्डितः ब्रूते-

"अथ भाष्यवृत्तिव्याचिख्यासुर्देवो विघ्नविनाशाय सदाचारपरिप्राप्तमिष्ट-देवतानतिस्वरूपं मङ्गलमाचचार।" तत्पद्यं यथा-

नमो बुधाय बुद्धाय यथात्रिमुनिलक्षणम्।
विधीयते प्राणपणा भाषायां लघुवृत्तिका।....इतिदेव....।[149]

पुरुषोत्तमदेवः कुत्रचिद् देवः इति नाम्ना अपि अभिधीयते। तस्य जन्मकालः विवादग्रस्तः। 1174 विक्रमसंवत्सरः लक्ष्मणसेनकालः तत्कालः मन्यते ऐतिहासिकैः। एवं पुरुषोत्तमदेवेन *महाभाष्यस्य* तथा *अष्टाध्याय्याः* व्याख्यानां मङ्गलश्लोके भगवतः बुद्धस्य नमस्कारः क्रियते। *भाषावृत्तिं* विना अन्यत्रापि बौद्धदर्शनं प्रति तथा महाबोधिं प्रति तस्य समादारः सूचितः अस्ति। अतः

148 भाषा. वृ., पृ. 1

149 नमो बुधाय बुद्धाय.........म. भा.। नमो बुद्धाय........भाषा. वृ.।

बौद्धधर्मानुयायी आसीत् पुरुषोत्तमदेवः इति निश्चितः।[150] सन्ति अपरे अपि ग्रन्थाः तस्य, *कुण्डलीव्याख्यान- कारककारिका- भाषावृत्ति- परिभाषावृत्ति- दुर्घटवृत्ति- परिभाषावृत्ति ज्ञापकसमुच्चय- उणादिवृत्ति- कारकचक्रा*ख्याः। पुरुषोत्तमदेवः बङ्गीयवैयाकरणेषु प्रामाणिकत्वेन गण्यते इत्यस्ति तस्य वैशिष्ट्यम्।

1.4.2.7. *चिन्तामणिः*

पण्डितः धनेश्वरः *महाभाष्यस्य चिन्तामणि*नाम्नीं टीकाम् अलेखीत्। अयं धनेश्वरः धनेशः अपि उच्यते। *चिन्तामणिं* विहाय *प्रक्रियारत्नमणि*नामानं व्याकरणग्रन्थं व्यरचयत्। अस्याः अडियारपुस्तकालये प्रतिलिपिः लभ्यते। *महाभाष्यस्य चिन्तामणि*टीकायाः उल्लेखः गुरुपदहालदारमहोदयेन अपि कृतः।[151] धनेश्वरः बोपदेवस्य गुरुः आसीत्। धनेशः अस्य नामान्तरम्। वोपदेवस्य कालः विक्रम 13 शतकोत्तरार्धभागः, अतः धनेश्वरस्य कालः विक्रम 13 शतकमध्यवर्तीभागः भवितुम् अर्हति।

1.4.2.8. *सूक्तिरत्नाकरः*

शेषवंशावतंशः शेषनारायणः *महाभाष्यस्य सूक्तिरत्नाकर*नाम्नीं प्रौढव्याख्याम् अलेखीत्। बहुषु पुस्तकालयेषु अस्य ग्रन्थस्य हस्तलेखः प्राप्यते। राजकीयप्राच्यशोधहस्तलेखपुस्तकालये बडोदास्थिते अस्याः व्याख्यायाः कश्चिद्

150 सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 372-375

151 व्या. द. इ., पृ. 457

हस्तलेखः फिरिंदाप-भट्टकृत*महाभाष्य*टीकानाम्ना विद्यमानः अस्ति।[152] बौधायन-श्रौतसर्वस्व-बौधायनाग्निष्टोमप्रयोगादिग्रन्थान् अलेखीत्। तस्य विदुषः पितुः नाम वासुदेवदीक्षितः, पितामहस्य च नाम अनन्तदीक्षितः आसीत्। आनुमानिकः 1500 विक्रमसंवत्सरः शेषनारायणजन्मकालः मन्यते।[153]

1.4.2.9. *क्षीरोदः*

विष्णुमिश्राख्यः कश्चिद् वैयाकरणः *महाभाष्यस्य* टीकां लिखितवान् *क्षीरोद*नाम्ना। अस्य ग्रन्थस्य उल्लेखः शिवरामेन्द्र-सरस्वती-विरचित-*महाभाष्य*-टीकायां[154] तथा श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितस्य *शब्दकौस्तुभे*[155] प्राप्यते। तद्भिन्न-स्थले तु न वा विष्णुमित्रस्य उल्लेखः नापि वा *क्षीरोद*स्य उल्लेखः लभ्यते। अतः तस्य कालनिर्धारणं दुष्करम्। भट्टोजिदीक्षितस्य कालः 1550 ईसवीयवर्षतः - 1650 ईसवीयवर्षपर्यन्तः। तस्मात् तत्समीपवर्ती कालः विष्णुमित्रस्य स्यादिति विभाव्यते।

1.4.2.10. *भाष्यतत्त्वविवेकः*

नीलकण्ठवाजपेयीमहाभागः *महाभाष्यस्य* काञ्चित् टीकां निर्मितवान्। तस्याः नाम *भाष्यतत्त्वविवेकः* इति। अस्याः टीकायाः हस्तलेखः मद्रासराजकीय-हस्तलेखपुस्तकालयस्य सूचिपत्रस्य द्वितीयभागस्य प्रथमखण्डे लभ्यते। अस्याः

---

152 सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 377

153 तदेव, पृ. 378

154 तदिदं सर्वं क्षीरोदाख्ये त्रैलिंगतार्किकविष्णुमिश्रविरचितमहाभाष्यटिप्पण्यां स्पष्टम्। सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 382

155 हयवरट् सूत्रे क्षीरोदकारोऽप्याह। श. कौ. 1.1.8

टीकायाः अन्ते च नीलकण्ठयज्वा इति टीकाकर्तृनाम लिखितम् अस्ति। असौ महाभागः *तत्त्वबोधिनी*कारज्ञानेन्द्रसरस्वत्याः शिष्यः बभूव।

नीलकण्ठवाजपेयीमहोदयः *सिद्धान्तकौमुद्याः सुखबोधिनी*व्याख्यायाः प्रारम्भे स्वपरिचयं कारयति-

पदवाक्यप्रमाणानां पारगं विबुधोत्तमम्।
रामचन्द्रमहेन्द्राख्यं पितामहमहं भजे।
आत्रेयाब्धिकलानिधिः कविबुधालंकारचूडामणिः
तातः श्रीवरदेश्वरो मखिवरो योऽयष्ट देवान् मखैः।
अध्यैष्टाप्पयदीक्षितार्यतनयात् तन्त्राणि काश्यां पुनः।[156]

एवञ्च नीलकण्ठस्य पितुः नाम वरदेश्वरः, पितामहस्य नाम रामचन्द्रः। सः ज्ञानेन्द्रसरस्वतीतः विद्याग्रहणम् अकृत। तस्य अपरे अपि ग्रन्थाः सन्ति। यथा- *पाणिनीयदीपिका, परिभाषावृत्तिः, सिद्धान्तकौमद्याः सुबोधिनी*टीका, *तत्त्वबोधिनी-व्याख्यानगूढार्थदीपिका*। सः भट्टोजिदीक्षितसमकालिकः स्यात् अथवा ज्ञानेन्द्र-सरस्वतीसमकालिकः स्याद् इति विचिन्य तस्य कालः 1600 विक्रमसंवत्सरतः - 1675 विक्रमसंवत्सरपर्यन्तः भाव्यते।[157]

---

156 रामचन्द्रमहेन्द्राख्यं पितामहमहं भजे। आत्रेयाल्लब्धिकलानिधिः कविबुधाङ्ककारचूडामणिः। तातः श्रीवरदेश्वरो मरिववरो योऽयष्ट देवान् मखैः। सि. कौ., सुबो., प्रा.

157 सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 383

1.4.2.11. *सिद्धान्तरत्नप्रकाशः*

शिवरामेन्द्रसरस्वत्या सम्पूर्ण*महाभाष्य*माधारीकृत्य *महाभाष्यरत्नाकरः सिद्धान्तरत्नप्रकाशः* वा इति काचिद् व्याख्या लिखिता सरलभाषया सुबोधशैल्या च। अस्य अध्ययनेन *महाभाष्य*स्य अध्येतॄणां महान् उपकारः भवति।

अत्र *सिद्धान्तरत्नप्रकाशे* बहुषु स्थलेषु कैयटस्य खण्डनं कृतम्। वस्तुतः भर्तृहरेः मतानि अपि कानिचित् खण्डितानि सन्ति। यतो हि *प्रदीप*व्याख्यानस्य आधारः भवति भर्तृहरिकृतः *महाभाष्यदीपिका वाक्यपदीय*ग्रन्थश्च। कदाचिच्च साक्षादेव खण्डनं क्रियते। कदाचिच्च परम्परोच्छेदं कृत्वा स्वमतं स्थापितम् नूतनरीत्या। तस्य विषयप्रतिपादनशैली अत्यन्तं प्रौढा।

ग्रन्थकारस्तु कमपि परिचयं न दत्तवान्, तेन तस्य विषये देशकालपरिचयादिकं किमपि न ज्ञायते। *मयूखमाला* इति व्याकरणग्रन्थः अपि तस्य कृतिः। सः हरिहरेन्द्रसरस्वतीमहाभागस्य शिष्यः आसीत् इति विज्ञायते।[158]

1.4.2.12. *विद्वन्मुखभूषणम्*

प्रयागवेङ्कटाद्रिः इति नाम्ना कश्चित् पण्डितः *महाभाष्यो*परि *विद्वन्मुखभूषणनाम्नीं* टिप्पणीं विरचयामास। अस्य कश्चिद् हस्तलेखः मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्य सूचिपत्रस्य द्वितीयभागे षोडशखण्डे प्राप्यते। अपरः कश्चिद् हस्तलेखः अडियारपुस्तकालये अस्ति। तस्य सूचिपत्रे द्वितीयखण्डस्य 74

---

158 श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहरेन्द्रभगवत्पूज्यपादशिष्यशिवरामेन्द्रसरस्वतीयोगीन्द्रविरचित-महाभाष्यसिद्धान्तरत्नप्रकाशे। सि. र., अ.

पृष्ठायां *विद्वन्मुखमण्डनम्* इति नाम लिखितम् अस्ति।[159] एतस्य विदुषः देशकालौ उभावपि अज्ञातौ।

1.4.2.13. अन्यटीकाग्रन्थाः

पूर्वोल्लिखितटीकाः विहाय अपि काश्चन टीकाः सन्ति। तासां च नाम्नैव परिचयः कार्यते। *महाभाष्य*टीकापरम्परायां तत्र तिरुमलयज्वा *अनुपदा*नाम्नीं *महाभाष्य*टीकां लिलेख। वासुदेवः अभ्यङ्करशास्त्रीमहोदयः मराठीभाषायां *महाभाष्य*टीकां लिखितवान्। मधुसूदनमिश्रेण व्याख्यातं *महाभाष्यं* तथा *प्रदीप*व्याख्यायाः अनुवादश्च चौखम्बा संस्कृत सिरीजतः प्रकाशितः। चारुदेवमहोदयस्यापि नवाह्निकं यावत् हिन्दीव्याख्या अस्ति *महाभाष्य*स्य। श्रीरुद्रधरझामहोदयः तस्य *तत्त्वालोक*ग्रन्थे *महाभाष्यप्रदीप*स्य तथा *प्रदीपोद्द्योत*स्य च व्याख्यानं कृतवान्। युधिष्ठिरमीमांसकः अपि *महाभाष्यं* सम्यक् व्याख्यातवान्। तेषाम् अध्ययनेन *महाभाष्य*स्य अवगमनं सहजतया सम्भवति।

इतः अपि सन्ति नैकाः टीकाः *महाभाष्य*स्य। मैत्रेयस्य अज्ञातनामा कश्चिद्ग्रन्थः अस्ति *महाभाष्य*व्याख्यायाः। शेषविष्णोः *महाभाष्यप्रकाशिका*, गोपालकृष्णशास्त्रिणः *शाब्दिकचिन्तामणिः*, नारायणभट्टस्य *भाष्यविवरणम्*, सर्वेश्वरदीक्षितस्य *महाभाष्यस्फूर्तिः*, राजन्सिंहकृत*शब्दबृहती*, नारायणविरचित-

---

159 सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 383-385

महाभाष्यविवरणम्, सदाशिवकृत*महाभाष्यगूढार्थदीपिनी,* छलारीनरसिंहाचार्यविरचित-*शाब्दिककण्ठमणिः* इत्येतेषां *महाभाष्य*व्याख्यानानां परिचयः प्राप्यते।[160]

1.5. उपसंहृतिः

त्रिमुनिव्याकरणपरम्परायां त्रिषु मुनिषु अन्तिमस्थानीयः असौ पतञ्जलिः। अयं पतञ्जलिः पाणिनीयव्याकरणपरम्परायां प्रमाणभूतः आचार्यः अस्ति। नानाग्रन्थेषु अस्य आचार्यस्य गोनर्दीय-गोणिकापुत्र-अहिपति-नागनाथ-फणिभृत्-शेषाहि-शेषराज-नागनाथ-चूर्णिकार-पदकारप्रभृतिनामान्तराणि उपलभ्यन्ते। यद्यपि अस्य आचार्यस्य विषये कालनिर्णयः स्पष्टं न ज्ञायते। तथापि असौ पुष्यमित्रसमकालिकः इति मन्यते। तस्माद् आनुमानिकः कालः भवति 150 ईसवीयपूर्ववर्षः। मातुः नाम गोणिका आसीत्, जन्मस्थानं गोनर्ददेशः।

अस्य आचार्यस्य न केवलं *महाभाष्यं* इति ग्रन्थः अस्ति अपि तु *योगसूत्रं, निदानसूत्रं, महानन्दकाव्यं, चक्रपाणिपरिष्कारः, सिद्धान्तसारावली, कोषः, सांख्यशास्त्रं, साहित्यशास्त्रं, लोहशास्त्रम्* इत्येते ग्रन्थाः अपि सन्ति। अत्र ते समासेन आलोचिताः सन्ति। *महाभाष्यं* तु वैयाकरणसंसारे सम्पत्तिः अस्ति।

महाभाष्यं संस्कृतनिकाये विषयभाषाशैलीदृष्ट्या मुख्यस्थानं लभते। अत्र *महाभाष्ये* पाणिनीयसूत्राणि, परं कात्यायनवार्त्तिकानि समुल्लिखितानि परं पतञ्जलेः अभीष्टानि वाक्यानि अपि समायोजितानि सन्ति प्रयोजनानुसारेण।

160 प. का. व्या. द., पृ. 36

*महाभाष्य*परिचयः

महाभाष्यं विभक्तम् आह्निकेषु। *महाभाष्यस्य* 85 आह्निकानि पतञ्जलिना तच्छिष्येभ्यः पाठितानि यानि 85 दिनानां पाठाः आसन्। अह्ना अह्नि वा निर्वृत्तम् इति आह्निकशब्दः तत्समर्थयति। पूर्वेषाम् आचार्याणां ग्रन्थानाम् दीर्घाध्ययनात् परमेव ग्रन्थस्यास्य निर्माणम् आचार्यः अकार्षीत्। तस्मात् सर्वे अंशाः प्रस्तुताः सन्ति। असौ ग्रन्थः समीक्षात्मकः निरूपणात्मकः च भवति, येन केवलं भाष्यशैल्या निर्मितः सामान्योऽयं ग्रन्थः इति न ग्राह्यम्, अपि तु असौ ग्रन्थः कश्चित् सम्पूर्णवैज्ञानिकः ग्रन्थः। अतः *महाभाष्यं* दार्शनिकग्रन्थेषु परिगणितं भवति। कुत्रचित् (अन्यथासिद्धे सति) सूत्रपरिहारकाले स एवं कथयति- 'सिद्ध्यत्येवमपाणिनीयं तु भवति' इत्येवंरूपेण तस्य परिहारः कृतः। वस्तुतः पतञ्जलेः अनुसारेण इदं कथयितुं शक्यते यत्- पाणिनेः सूत्राणाम् रचना परमवैज्ञानिकी सूक्ष्मा चास्ति। पतञ्जलिना तस्य सूत्रार्थस्पष्टीकरणाय पाणिनिकौशलम् अस्मद्गोचरीकृतम्। अतः पाणिनेः सूत्राणां कुत्रचिद् अशुद्धत्वम् अस्ति इति तु कथयितुं न शक्यते।[161] पाणिनिं प्रति एनाम् श्रद्धां दृष्ट्वा बहवः आचार्याः ब्रुवते यत्, अयमाचार्यः पाणिनिसमर्थकः सन्नपि कात्यायनविरोधी। परन्तु इदम् कथनं ग्राह्यं नास्ति, यतो हि मूलतः अष्टाध्याय्याः उपरि स्वभाष्यं लिखितवान् तदा तस्मिन् प्रसङ्गे कात्यायनस्य आक्षेपपरकवार्त्तिकानां खण्डनम् अकृत।

---

161 प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचावकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म। तत्राशक्यं वर्णेनात्यानर्थकेन भवितुं किम् इयत्ता सूत्रेण। म. भा. 1.1.1

पुनश्च *महाभाष्यस्य* अध्ययनेन प्रतीयते यत् *महाभाष्ये* नैकानि पाणिनीयसूत्राणि सन्ति। किन्तु पतञ्जलिः पाणिनिविषये न तथा प्रोक्तवान्। अत एव *महाभाष्यं* वार्त्तिकानि आदाय लिखितम् न तु पाणिनीयसूत्राणि गृहीत्वा इति केषाञ्चिद्विदुषाम् अभिप्रायः अस्ति। वैयाकरणसम्प्रदाये भाष्यशब्दस्य स्थाने महाभाष्यशब्दस्य व्यवहारो भवति। दीर्घसमासस्य व्यवहारः पतञ्जलिना न तथा विहितः। अल्पसमासयुक्त-वाक्यानां प्रयोगे सः पटुः इति दृश्यते। एतच्च पतञ्जलेः भाषासामर्थ्यं सूचयति। कुत्रापि शब्दभारः अनवावश्यकः न दृश्यते। *महाभाष्यस्य* बहुवारं पठनपाठनोच्छेदे सत्यपि सम्प्रति उपलभ्यमान-महाभाष्याध्ययनेन इदं स्पष्टं प्रतीतं भवति यत्, न केवलं व्याकरणशास्त्रस्य अयं प्रामाणिकग्रन्थः अपि तु अखिलविद्यानाम् अयम् आकरग्रन्थः अस्ति। तस्मादेव भर्तृहरिः कथयाम्बभूव-

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना।
सर्वेषां न्यायबीजानां *महाभाष्ये* निबन्धने।। इति[162]

अन्ते च पतञ्जलेः कृतयः आलोचिताः। पुनश्च *महाभाष्यस्य* प्रसिद्धा-प्रसिद्धटीकानां विषये समासेन परिचयः प्रदत्तः। इत्येवं *महाभाष्यपरिचयाख्यः* प्रथमः अध्यायः संक्षेपेण सविमर्शम् आलोचितः इति शिवम्।

---

162 वा. प. 2.486